

949.542
B/R

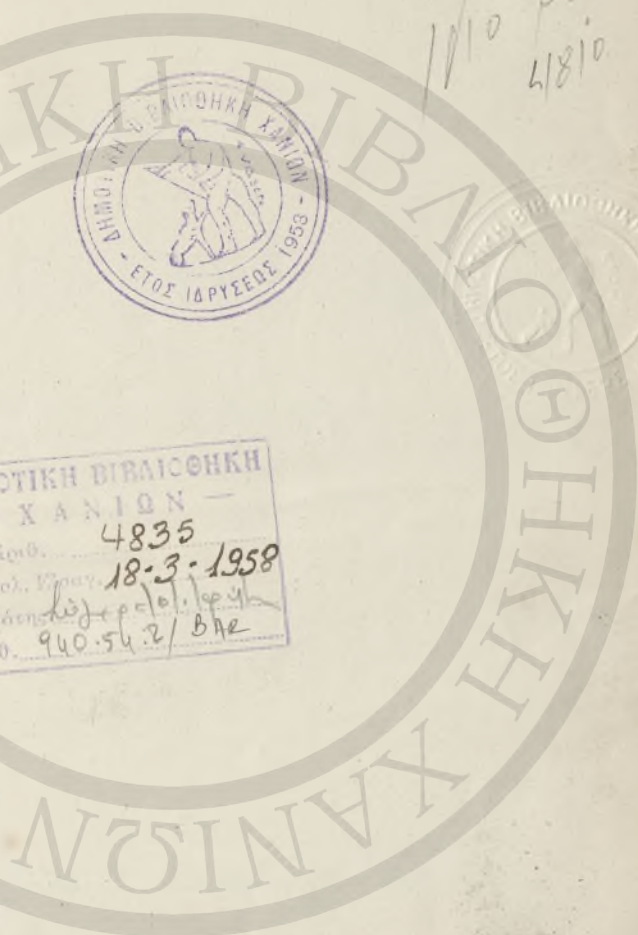
καρδου Μανδραγορο Βάρδαδου
Οι Περι Ελευθεροισ φυλες
αμων



1/10
4810



ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
— ΚΑΝΙΩΝ —
Αρ. βιβλ. 4835
Χρονολ. Πρωτ. 18-3-1958
Είδος βιβλ. *λογισμολογία*
Αριθ. 940.54.2/572





ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ
ΠΕΤΡΟΥ Γ. ΖΕΡΒΑΤΗ-ΠΕΡΑΚΗ
ΕΝ ΟΔΗΣΣΩ.

ΚΑΡΟΛΟΥ ΜΕΝΔΕΛΣΩΝΟΣ ΒΑΡΘΟΛΔΗ

ΟΙ

ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΤΗΣ

ΚΡΗΤΗΣ ΑΓΩΝΕΣ

„Μάχου ὑπὲρ Πίσταως καὶ Πατρίδος“
(Κωνσταντῖνος).



ΕΝ ΟΔΗΣΣΩ.

Τύποις Ν. Χρυσογέλου, ὁδὸς Αἰκατερίνης, οἰκία Μπούμπα.

1891.

ДНМОТІКН ВІВАІООНКН ХАНІОН

Дозволено цензурою. Одесса, 4-го Полбра 1891 г.

ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΓΩΝΕΣ.

~~Ενδύομαι~~ τ. 2. 5.

Ἡ μαχρὰ σου το ἀπό οὐρανὸν ἐνδύομαι
 καὶ τὸ ἐξ ὀνόματι σου σου ἰνὸν σκευάσθαι
 καὶ ὅταν ὁ Μῆνυς τοῖς πόδα σου σκευάσθαι
 ἐνδύομαι ἐν Α'.

Ο καταπλέων ἐκ Σύρου εἰς νότον, ἅμα φθάς ἐγγὺς τῆς Μήλου καὶ τῆς Πολυκανόρου, διακρίνει ἀναδυομένην ἐκ τῶν κυανῶν ὑδάτων μακρὰν σειρὰν ὀρέων, κωλύουσιν τὴν ὄρασιν. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ μέγιστη καὶ ὠραιοτάτη, ἀλλὰ καὶ δυστυχεστάτη τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, εἰς τὴν κυρίως ἐφαρμόζεται ἡ μελαγχολικὴ τοῦ Βύρωνος προσφώνησις: «Νῆσοι τῆς Ἑλλάδος, νῆσοι τῆς Ἑλλάδος! Αἰώνιον θέρος χρυσίζει ἔτι ὑμᾶς· τὰ πάντα ὅμως ἔδυσαν, πλὴν τοῦ ὑμετέρου ἡλίου.» Ἐν Κρήτῃ δύνανται τις νὰ σπουδάσῃ κάλλιον ἢ ἄλλοθι ποῦ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς συμφορὰς τῆς Ἑλλάδος· ἡ φιλοσοφία, ἡ γλῶσσα, τὰ ἥθη καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἐξεδηλώθησαν αὐτόθι ἐπὶ χιλιετηρίδας ἕλας μετὰ μεγίστης ἐμφάσεως. Ἐξ αὐτῆς τῆς γεωγραφικῆς θέσεως καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἐδάφους προέρχονται ἰδιότητες, ὡς δυσκόλως εὕρισκει τις συνηνωμένας ἀλλαχοῦ ἐν ἐπίσης

Εἶσα
 Β

μικρῶ καὶ στενῶ χώρῳ. Ὅπου τῆς νήσου καὶ ἀν στρα-
φῆ τις, ἀναπνέει τὸν ὄροσερὸν καὶ ζωογόνον θαλάσσιον
ἀέρα. Ὅπισθεν ἐκάστου βράχου μαντεύει τις τὴν γει-
τονείαν τῆς θαλάσσης, ἅμα δ' ἀναβάς εἰς τὴν κορυφὴν,
διακρίνει τὸ προσφιλὲς στοιχεῖον, οὔτινος τὸ κυανοῦν
χρῶμα ἀμιλλᾶται πρὸς τὸ τοῦ οὐρανοῦ. Ἐνιαχοῦ, π. χ.
ἐν τῷ λιμένι τῆς Σούδας, νομίζει τις ὅτι βλέπει λι-
μνην τόσον στενωῶς περικλείεται ἡ θάλασσα ὑπὸ βράχων
καὶ ὀρέων· ἀλλαχοῦ πάλιν, ὡς ἐν Σιτείᾳ καὶ Ἐτέρᾳ,
ἀπλοῦται ἐντὸς τῶν κυμάτων μακροτάτη ταινία γῆς.
Ἡ περιβρέχουσα τὴν νῆσον θάλασσα ἔχει, κατὰ τὰς
καταμετρήσεις τοῦ Σπράτ, βάθος 12,000 ποδῶν· τὸ
δ' ὕψος τῶν ὀρέων τῆς νήσου φθάνει ἄχρις 8,000 πο-
δῶν καὶ ἀποτελεῖ ἐνιαχοῦ, λ. χ. ἐν Λασιθίῳ, πανό-
ραμα, πρὸς τὴν μαγικὴν καλλονὴν τοῦ ὀποιοῦ οὐδεμία
ἄλλη θέσις ἐν τῇ γῇ δύναται νὰ συγκριθῇ.

Τὴν νῆσον πᾶσαν διασχίζουσι τρεῖς ἀπότομοι σει-
ραὶ ὀρέων, ἀπολήγουσαι πανταχόθεν τοσοῦτον ἀποτό-
μως, ὥστε ἀπελπίζεται τις ν' ἀναρριχθῇ ἐπ' αὐτῶν.
Ἐγγύτερον ὅμως ἀνακαλύπτει τις βαθεῖας χαράδρας,
αἷς ἐκοίλανεν ἡ τηχομένη χιὼν καὶ οὔτεν πρέπει νὰ διέλ-
θῃ ὁ ἐχθρὸς, ὁ θέλων νὰ ἐκπορθήσῃ τὰ ἔσχατα ἐκεῖ-
να καταφύγια τῆς κρητικῆς ἐλευθερίας. Πολλαχοῦ ἡ
διόδος γίνεται τοσοῦτον στενή, ὥστε τὸ κυανοῦν τοῦ οὐ-
ρανοῦ ἐξαφανίζεται· ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν περιηγη-
τῶν κρέμανται ἄγριαι συκαῖ, αἵτινες διασταυροῦσαι τοὺς κλά-
δους των μετὰ τῶν ἀντικειμένων αὐτοῖς κατακαλύπτουσι
τὴν ζοφουμένην χαράδραν. Ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν βράχων
ὑπάρχουσι τὰ τρία ὄροπέδια τοῦ Ὀμαλοῦ, τῆς Νίδας καὶ
τοῦ Λασιθίου, ἅτινα οὐδέποτε ἐπάτησε ποὺς κατακτη-
τοῦ, ἀληθῆ κρησφύγετα, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἐν καιρῷ

ειρήνης ἔτι ἁκίων περιάγει ὁ ἰθαγενὴς τὸν ξένον. Ἄλλὰ καὶ τὰ ὄροπέδια ἐκεῖνα μόνον κατὰ τὸ θέρος ἔχουσιν ἀληθῆ στρατηγικὴν ἀξίαν. Ἐκεῖθεν οἱ νησιῶται ἀσφαλεῖς δύνανται ν' ἀποκρούσωσι τὰς ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ, ἢ καὶ νὰ προσβάλωσιν αὐτὸν ὑποχωροῦντα ἐκ τῶν ὀπισθεν ἢ ἐκ πλαγίου. Ἄλλ' ἅμα ὡς ὁ ἐχθρὸς ἀπελπισθεὶς ν' ἀναρβιχηθῆ ἐπὶ τῶν κρητικῶν βράχων, ἀρκεσθῆ νὰ καταλάβῃ στρατιωτικῶς τὰς διόδους, ν' ἀνεγείρῃ πύργους καὶ νὰ πολιορκήσῃ, οὕτως εἶπεῖν, τὰ τρία ὄρεϊνὰ φρούρια, περιμένων, ὅπως ὁ χειμὼν ἀναγκάσῃ τοὺς ὄρεινοὺς νὰ καταβῶσιν εἰς τὴν πεδιάδα, τότε δὴ ἡ θέσις τῶν πραγμάτων μεταβάλλεται ἐντελῶς καὶ πάσας τὰς ὠφελείας ἔχει ἐκεῖνος, ὅστις εἶναι κύριος τῶν πεδιάδων καὶ τῆς θαλάσσης. Τοῦτο ἀποδεικνύει πασιφανῶς ἡ πορεία τοῦ ὄρεινοῦ πολέμου ἐν Κρήτῃ πρὸ αἰῶνων ἤδη.

Ἐν τῷ δυτικῷ καὶ ὑψίστῳ τῶν τριῶν ὄρεινῶν φρουρίων τῆς νήσου κατοικεῖ ὁ ἐπιφοβώτατος ἐχθρὸς τῶν Τούρκων, ὁ Σφακιώτης, τοῦτέστιν ἡ πολεμικὴ ἐκεῖνη φυλὴ, ἧς τοςάκις αἱ μὲν τουρκικαὶ ἐκθέσεις ἀνήγγειλαν τὴν ὑποταγὴν, αἱ δὲ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τὰς προόδους καὶ τὰς νίκας. Ἄλλὰ καὶ διὰ τὸν σφακιανὸν πόλεμον ἰσχύει ὅτι ἐρρήθη ἀνωτέρω. Εἶναι μόνον θερινὸς πόλεμος καὶ ἡ αἰωνία ἑλληνικὴ ἐπωδὴ «ἡ ἐπανάστασις ἀκμάζει μόνον κατὰ τὸ θέρος» ἀληθεύει πληρέστατα. Τὸν χειμῶνα ὁ Σφακιώτης συνειδίξει νὰ ἐγκαταλείπῃ τοὺς ξηροὺς αὐτοῦ βράχους καὶ ν' ἀπέρχηται ὡς μεταπράτης, ἀγωγιάτης, ἢ ὑπηρέτης εἰς τὰ εὐφορα διαμέρισμα τῆς νήσου, ἵνα πορισθῆ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, εὐκόλως δὲ διακρίνεται μακρόθεν διὰ τὸ ὑψηλὸν καὶ εὐλύγιστον αὐτοῦ σῶμα καὶ τὸ μακρὸν ὄπλον, ὅπερ σπα-

νίως καταλείπει αὐτὸν καὶ ἐν εἰρήνῃ. Ὁ κάτοικος τῶν πεδιάδων θεωρεῖ τὸν Σφακιώτην ὡς φίλον καὶ προστατήν, ὃν ὁμως ἐνίοτε φοβεῖται καὶ τοῦ ὄποιου ἡ προστασία καθίσταται οὐχὶ σπανίως ἐπαχθής. Ἐάν ποτε ἐκτραγῆ ἐπανάστασις κατὰ τῶν Τούρκων, πάντες περιμένουσι τὸ ἐκ τῶν Σφακιῶν σύνθημα· ἐκ τῆς ἀποφάσεως τῶν Σφακιωτῶν ἐξήρηται ἡ ἔναρξις, πολλάκις δὲ καὶ ἡ λήξις τοῦ πολέμου· σημειωτέον ὁμως ὅτι, ἀπαξ βρισθέντος τοῦ κύβου, δὲν καθυστεροῦσι καὶ οἱ πλουσιώτεροι καὶ εὐπορώτεροι κάτοικοι τῶν παραλίων, ἀγωνιζόμενοι μάλιστα μετὰ πλείονος ὀρμύτης καὶ ἐμπαιθείας, ἢ οἱ Σφακιῶται, οἱ μηδὲν ἔχοντες νὰ διακυβεύσωσιν ἢ ν' ἀπολέσωσιν. Ὡστε εἰς κρίσιμους καιροὺς μεταξὺ τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν ἐκδηλοῦται ἡ ἐξῆς ἀντίφασις· οἱ μὲν ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας ἀρπάζουσι καὶ ληστεύουσι, οἱ δὲ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας πάσχουσι τὰ πάνδεινα. Ὅπου ὑπάρχει ἡ ῥώμη, ἐκεῖ λείπει ἡ ἐθνικὴ ἰδέα, ὅπου δ' αἱ καρδίαι πάλλουσιν ἰσχυρότερον ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, ἐκεῖ λείπει ἡ ῥώμη.

Ἦδη ὁ φλωρεντινὸς περιηγητῆς Βουονδέλμντης, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15-ου αἰῶνος, ποιεῖται μνείαν τῶν Σφακιωτῶν ὡς τραχείας τινὸς πολεμικῆς φυλῆς « Ἐχουσι, » λέγει « ὑψηλὸν ἀνάστημα καὶ ἀπίστευτον εὐκίνησιαν. Τρομεροὶ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὄπλων, ζῶσιν ἑκατὸν ὄλα ἔτη, χωρὶς οὐδέποτε ν' ἀσθενήσωσιν. Ἄντι οἴνου πίνουσι γάλα αἰγός. » Ὅτε ὁ Βήλων ἐπεσκέφθη τὰ Σφακιά κατὰ τὸ 1550, παρετήρησεν, ὅτι οἱ Σφακιῶται δὲν εἶχον πυροβόλα ὄπλα, ἀλλ' ἔφερον τόξα καὶ σφενδόνας, ὡς οἱ ἀρχαῖοι.. Οἱ Ἐνετοὶ ἐχρησιμοποίησαν τὸ φιλοπόλεμον τῶν ὄρεινῶν, διανείμαντες αὐτοῖς τουφέκια καὶ διδάξαντες αὐτοὺς τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς τακτικῆς·

ἐφείλικυσαν δ' εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὴν εὐνοίαν τῶν Σφακιωτῶν, ὥστε, ὅτε οἱ λοιποὶ Κρήτες ἐπεκαλέσθησαν τὴν βοήθειαν τῶν Τούρκων κατα τῶν Ἐνετῶν, οἱ Σφακιῶται ἀνέστησαν, τάχιστα δὲ ἡ Σφακιωτικὴ γενναϊότης ἐνέσπειρε τρόμον εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐπὶ ἓνα ὄλον αἰῶνα οἱ ὀθωμανοὶ διοικηταὶ οὐδένα ἄλλον φόρον ἐτόλμων ν' ἀπαιτήσωσι παρὰ τῶν υἱῶν τῶν Λευκῶν Ὅρεων, ἢ ὀλίγον πάγον. Τὰ Σφακιά ἐθεωροῦντο ὡς τιμᾶριον τῆς Σουλτάνας Βαληδέ, τοῦτέστι τῆς βασιλομήτορος, καὶ εἰς αὐτὴν ἔστελλον κατ' ἔτος διὰ τὸν τύπον δῶρά τινα. Εἰς τὸν κεφαλικὸν φόρον οὐδέποτε ὑπεβλήθησαν οἱ Σφακιῶται. Τὸ ἐπὶ Σφακιῶν ἀκμάζον ἔθος τῆς οἰκογενειακῆς ἐκδικήσεως διετήρει καὶ ὑπέτρεψε τὴν πολεμικὴν ῥώμην τῶν ὀρεινῶν. Ὅσακις ἐφονεύετο Σφακιώτης τις, ὁ ἐγγύτατος αὐτοῦ συγγενὴς ἄμυνε νὰ μὴ ἀλλάξῃ χιτῶνα, νὰ μὴ ἀποχωρισθῇ τοῦ καθημαγμένου χιτῶνος τοῦ φονευθέντος, ἄχρις οὗ ἐκδικήσῃ τὸν θάνατόν του. « Ἄλλοτε εἰς τὰ μέρη μας ὀλίγοι ἀπέθνησκον ἐπὶ τῆς κλίνης των, » λέγουσι καὶ σήμερον οἱ γέροντες Σφακιῶται, προσεπιλέγοντες μετὰ μελαγχολικοῦ στεναγμοῦ « σήμερον ἤλλαξαν τὰ ἡμέτερα ἔθιμα. » Ἄλλ' αἱ ἐλευθερίαι τῶν Σφακιωτῶν ὑπέστησαν δεινὸν τραῦμα, ὅτε κατὰ τὸ 1770, τῇ προτροπῇ Ἰωάννου τινός ἢ Μαστρογιάννη πλουσιωτάτου, καὶ σημαντικωτάτου σφακιανοῦ, ἀποπειραθέντος κατὰ τὸ δημῶδες ἄσμα ν' ἀναστήσῃ « τὴν ῥωμησοσύνη » οἱ Σφακιῶται ἐπανεστήσαν, χωρὶς νὰ πορισθῶσι τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια καὶ χωρὶς νὰ ὡσι βέβαιοι περὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν πεδινῶν. Καὶ κατώρθωσαν μὲν νὰ προβῶσιν ἄχρι τῶν πεδιάδων, λεηλατοῦντες καὶ δηρῶντες τὴν χώραν· ἀλλ' οὐδεὶς συνηνώθη μετ' αὐτῶν ὅτε-

δὲ οἱ Τοῦρκοι πασσάδες προσέβησαν εἰς ὑπάντησίν των μεθ' ὑπερτέρων δυνάμεων, οἱ Σφακιῶται ἔπαθον ἤτταν δεινὴν καὶ μόλις κατώρθωσαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ ὄρη αὐτῶν. Ὁ Ἰωάννης, αἰχμαλωτισθεὶς διὰ δόλου, ἀπηγγονίσθη ὡς ληστής ἐν Ἡρακλείῳ. Τότε δ' οἱ Σφακιῶται ἀπέτισαν ἀκριβὰ τὴν ἀφροσύνην των. Ἄμοιροι ὄντες ἀρχηγῶ, διηρημένοι πρὸς ἀλλήλους, ἐγκαταλειμένοι ὑπὸ τῶν λοιπῶν νησιωτῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδεχθῶσι πάντας τοὺς ὄρους τοῦ νικητοῦ. Πρώτην τότε φορὰν ὑπεβλήθησαν εἰς τὸν κεφαλικὸν φόρον· ἀλλ' ἐγκαρδίως ὤμοσαν νὰ μὴ ἀνεχθῶσιν ἐπὶ πολὺ τὸ ὄνειδος τοῦτο καὶ πραγματικῶς τὸ ἀπέπλυναν ἐν τουρκικῷ αἵματι καὶ κατὰ τὸ 1821 καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν.

Πάντη διάφορος τῆς τύχης τῶν ὄρεινῶν ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν Κρητῶν, τῶν οἰκούντων τὰ πλούσια καὶ πεδινὰ διαμερίσματα τῆς νήσου.

Ἡ ἐνετικὴ διοίκησις ἀπεδείχθη πολλῶ νοσημονεστέρα καὶ δεξιωτέρα τῆς τουρκικῆς, ἥτις παρηκολούθησεν αὐτὴν καὶ ἥτις οὔτε ἂν τοῦ ὀνόματος διοίκησις εἶναι ἀξία· ἀλλ' ὅπωςδὴποτε τὴν Κρήτην ἐξελάμβανον οἱ Ἐνετοὶ ὡς μεγάλην ὑπερθαλάσσιον κτῆσιν, ἣν ἐξεμεταλλεύοντο παντοιοτρόπως πρὸς ὄφελος τῆς Μητροπόλεως καὶ τῶν ὑπαλλήλων αὐτῆς. Ὑπὲρ τοῦ λαοῦ οὐδεμίαν ἐλήφθη φροντίς. Οὐδὲν λοιπὸν παράδοξον, ἐὰν πολὺ πρὸ τοῦ 1669 οἱ Κρητῆς μόνον, ὅπως μεταβάλωσι τύχην, μόνον, ὅπως ἀπαλλαχθῶσι τῆς χριστιανικῆς ἐκείνης κυβερνήσεως, ἐπέβησαν τὴν κυριαρχίαν τῆς ἡμισελήνου. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρῆλθον δύο ἔλοι αἰῶνες, πρὶν ἢ περιέλθῃ ἡ νῆσος εἰς χεῖρας τῶν Ὀθωμανῶν. Ἡ Εὐρώπη πᾶσα

ἐπὶ 24 ὄλα ἔτη ἐθεᾶτο ἐναγωνίως τὸν πεισματώδη ἀγῶνα, ὅστις ἐγένετο χάριν τοῦ ἀδάμαντος τῶν ἐν τῇ Μεσογείῳ ἐνετικῶν κτήσεων.

Τὸ Ἡράκλειον ἐπολιορκήθη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1667 ὑπὸ τοῦ βεζιρη Ἀχμέτ, ἀλλ' ἀντέστη ἥρωικῶς καὶ τελεσφόρος ἐπὶ δύο καὶ ἐπέκεινα ἔτη. Ἐν τῇ στιγμῇ τοῦ ἐσχάτου κινδύνου ἡ Γαλλία, ὑπέκουσα εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ Πάπα, ἀπέστειλε τὸν δούκα Βωφόρ μεθ' ἑκατὸν πλοίων καὶ σίφους ἐθελοντῶν, ὅπως λύσῃ τὴν πολιορκίαν. Ὁ δούξ, εἰσελθὼν τῇ 19 Ἰουνίου 1669 ἐντὸς τοῦ ἀπειλουμένου φρουρίου, ὠδήγησεν αὐτοπροσώπως τὴν ἔξοδον τὴν γενομένην ἀπὸ τῆς πόλης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κατὰ τῶν τουρκικῶν χαρακωμάτων, ἀλλ' ἔπεσε τραυματισθεὶς καιρίως· οἱ στρατιῶται κατελήφθησαν ὑπὸ πανικοῦ φόβου, ἐπειδὴ πυριταποθήκη τις, κυριευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βωφόρ, ἀνετινάχθη εἰς τὸν ἀέρα. Συγχρόνως ἀπόπειρά τις τῶν πολιορκουμένων, ὅπως καταστρέψωσι τὰ πολιορκητικὰ ἔργα τῶν Τούρκων, ἀπέτυχεν, πρὶν δὲ εἰσελάσωσιν οἱ Τούρκοι διὰ τοῦ ἀνοιχθέντος ῥήγματος καὶ ἀποκόψωσι τοὺς πολιορκουμένους ἀπὸ τοῦ τελευταίου αὐτῶν καταφυγίου. τῆς θαλάσσης, ὃ ἐνετὸς ἀρχιστράτηγος Μοροζίνης, ὃ ὡς διάδοχος τοῦ Κορνάρου διευθύνας τὴν ἄμυναν, ἀπεφάσισε νὸ παραδώσῃ τὰ μετὰ τσαύτης γενναιότητος ἀμφισβητηθέντα ἐρείπια τῆς πόλεως. Ἐν τῇ ἀξιομημονεύτῳ ταύτῃ πολιορκίᾳ ἔπεσον, κατὰ τὸν Δύππερ, 120,000 Τούρκων καὶ 30,000 Ἐνετῶν. Τὰ τρία φρούρια τῆς Σούδας, τῆς Σπιναλόγκας καὶ τῆς Γραβούσης ἀντέσχον 30 ὄλα ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ἡρακλείου, τότε δὲ μόλις ἡ ἐνετικὴ σημαία ἐξηφανίσθη ἐντελῶς ἐκ τῶν παραλίων ἐκείνων. Ἄλλ' οἱ ἐπὶ τῇ ἀναχωρήσει τῶν Ἐνετῶν ἐπιχειρεκακήσαντες νησιῶται

ἐπέπρωτο νὰ συναισθανθῶσι ταχέως, ὅτι ὀλεθρίαν ἐποίησαν ἀνταλλαγὴν.

Οἱ Τοῦρκοι ἔσπευσαν νὰ ὀργανίσωσι τὴν νέαν αὐτῶν κτῆσιν, καθ' ὅσον ἐν γένει ἐξήρκει ὁ ὀργανιστικὸς αὐτῶν νοῦς. Διήρξασαν τὴν νῆσον κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς 4, βραδύτερον δὲ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ διαμερίσματος τῆς Σιτείας εἰς 3 σανδζάκια. Ἐν Χανίοις ἐν Ῥεθύμνῳ καὶ ἐν Ἡρακλείῳ ἤδρευεν ἀνά εἰς πασσαῖς, μὴ ἐξαρτώμενος ἀπὸ τῶν συναδέλφων αὐτοῦ. Εἰς ἕκαστον τῶν Σανδζακίων ὑπήγετο ἀριθμὸς τις ἰσοβίων Ζιαμετίων καὶ τιμαρίων, διαφόρων τὸ μέγεθος. Τὸ Ἡράκλειον εἶχεν 8, τὰ Χανία 5, ἡ Ῥεθύμνος 4 Ζιαμέτια, τιμάρια δὲ τὸ μὲν Ἡράκλειον 1400, τὰ δὲ Χανία 800, ἡ δὲ Ῥεθύμνος 350. Οἱ τιμαριοῦχοι ὄφειλον ἐν καιρῷ πολέμου νὰ δίδωσιν εἰς τὸν Σουλτάνον ὄρισμένον τινὰ ἀριθμὸν ἐξωπλισμένων στρατιωτῶν.

Ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς ἐξώσεως τῶν Ἐνετῶν σμῆνος ὅλον τυχοδιωκτῶν, σμῆνος ὅλον φιλαρπάγων καὶ εἰς ἔνδειαν περιελθόντων σπαχήδων καὶ Γενιτσάρων κατέπεσεν ἐκ τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἐπὶ τῆς Κρήτης. Κατ' ἀρχὰς κατελήφθησαν ὑπ' αὐτῶν μόνον τὰ εὐφωρότατα μέρη τῆς νήσου, τὰ πλούσια παράλια. Βαθμηδὸν ὅμως ὁ ἐπὶ τῇ νίκῃ μεθύων στρατιωτικὸς ὄχλος διεχύθη ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς νήσου καὶ ἤρξατο αὐξάνων κατ' ἀρέσκειαν τὰ ὄρια τῶν παραχωρηθέντων αὐτῷ τιμαρίων, σφετεριζόμενος διὰ τῆς βίας τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς ἀμπελώνας τῶν Ἑλλήνων, βιάζων αὐτοὺς νὰ καλλιεργῶσιν ὑπὸ ἐπαχθεῖς ἔρους τὰς γαίας τῶν κατακτητῶν καὶ ἀρπάζων τὰς θυγατέρας καὶ τὰς ἀδελφάς των, ὁσάκις ἡ καλλονὴ διήγγερε τὴν λαγνείαν.

Τότε οἱ ἐν τῇ νήσῳ Ἕλληνες κατελήφθησαν ὑπὸ

ἀπελπισίας. Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυριαρχίας τῶν Σαρακηνῶν ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἐξαλειφθῆ ὀλοτελῶς ἐκ τῆς νήσου, οὕτω καὶ κατὰ τὴν δευτέραν μουσουλμανικὴν κατάκτησιν διαμερίσματα ὄλα ἤσ πάσθησαν τὸν ἰσλαμισμὸν. Οἱ περιηγηταί, οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Κρήτην κατὰ τὸν 18-ον αἰῶνα, ὁ Τουρνεφόρτιος καὶ ὁ Ποτόκις, διηγοῦνται ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν Κρήτῃ Τούρκων ἦσαν ἀρνησιθρησκοὶ ἢ υἱοὶ ἀρνησιθρησκῶν. Τοὺς ἐξωμότας τούτους χριστιανοὺς ἠδύνατό τις ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ διακρίνη εὐκόλως ἐκ τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἡθῶν, καίτοι ἐπορεύοντο οὐχὶ εἰς τὸν ναόν, ἀλλ' εἰς τὸ τζαμίον. Συνήθουν τὰς τουρκικὰς καὶ τὰς χριστιανικὰς κακίας, τὴν πολυγαμίαν καὶ τὴν μέθην. Ἡ βαρβρότης τῶν Τούρκων τῆς Κρήτης κατέστη παροιμιώδης· καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν τῇ ἡπειρωτικῇ Τουρκίᾳ ἐμύθηθη καὶ τοὺς ἐθεώρουν ὡς ἀγρίους, μεθύσους καὶ αἰρετικὸς ληστὰς. Ὡς δὲ συνήθως συμβαίνει, οἱ ἀρνησιθρησκοὶ κατεπέζον ἀμότατα τοὺς πρῶην συμπολίτας αὐτῶν. Πάντες οἱ Τούρκοι τῆς νήσου ἦσαν καταγεγραμμένοι εἰς ἐν ἐκ τῶν τεσσάρων ταγμάτων τῶν Γενιτσάρων, ἅτινα ἤδρευον ἐν Κρήτῃ, ἐρειδόμενοι δ' ἐπὶ τοῦ τίτλου τούτου, ἐποδοπάτου πᾶν δίκαιον καὶ πᾶσαν ἡθικὴν καὶ παρέβαινον πᾶσαν νόμιμον τάξιν. Περὶ τὰ τέλη τῆς 18-ης ἐκαντονταετηρίδος ὁ Σουλτάνος ἦν πανταχοῦ ἀνίσχυρος, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἀνισχυρότερος ἢ ἐν Κρήτῃ. Καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει, ὅτι θὰ εἶχε τὴν θέλησιν νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ὑπαρχούσας καταχρήσεις, δὲν θὰ εἶχε τὴν δύναμιν. Οἱ τιμαριῶχοι καθίσταντο ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ὑπεροπτικώτεροι καὶ θρασύτεροι, αἱ δὲ καταπιέσεις, ἃς ἐξήσχουν κατὰ τῶν χριστιανῶν, εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐρημῶσι τὴν νῆσον. Ἐφαίνετο ἐγγίζουσα ἡ στιγμή, καθ'

ήν ή Πύλη οὐδέν σχεδόν ἔμελλε νά πορίζηται εισόδημα ἐκ τῆς ἄλλοτε τοσοῦτον πλουσίας καί εὐφόρου νήσου.

Τέσσαρες ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου διορισθέντων πασσάδων καθηρέθησαν ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ τῶν ὑπερφιάλων γενιτσάρων τῆς Κρήτης καί ἀπεστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τότε ἀπέστειλε τὸ Διβάνιον κατὰ τὸ 1813 εἰς Κρήτην τὸν Χατζή Ὀσμάν πασσάν, βέκτην καί σκληρὸν ὑπάλληλον, ἄνδρα, ὅστις δὲν ἀπεδειλίασε πρὸ τῆς ἰδέας νά συμμαχήσῃ μετὰ τῶν Ἑλλήνων πρὸς καταστροφὴν τῶν φιλοταράχων τιμαριούχων. Ὁ Ὀσμάν προσέιλυσε ὑπὸ διαφόρους προφάσεις εἰς Χανία τοὺς ἠρασυτάτους καί κινδυνωδεστάτους ἀρχηγοὺς τῶν Γενιτσάρων καί ἐκεῖ ἔρριψε αὐτοὺς εἰς τὴν εἰρκτὴν καί ἀφῆκε ν' ἀποπνιγῶσιν ἢ ν' ἀποκεφαλισθῶσιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ταῦτοχρόνως ἐτελοῦντο τῇ διαταγῇ του δημόσιαι διασκεδάσεις. Ἄμα ὡς ἀντήχουν οἱ κανονοβολισμοί, οἱ ἀναγγέλλοντες πᾶσαν πίπτουσαν κεφαλὴν, ἤρχιζεν ἡ μουσικὴ καί ὁ χορὸς, καί ἀλλοίμονον εἰς ἐκεῖνον, ὅστις δὲν ἐδεικνύετο εὐθυμος. Τῇ προτροπῇ τοῦ Ὀσμάν ἐξετέλεσαν συγχρόνως καί οἱ πασσάδες τῆς Ρεθύμνου καί τοῦ Ἡρακλείου τὸ μικρὸν αὐτῶν πραξικόπημα· τοὺς αἰχμαλώτους αὐτῶν ἔστειλαν εἰς Χανία, ὅπου ἐπὶ δύο ὄλους μῆνας ἔρβρεν ἀπαύστως τὸ αἷμα καί διήρκουν αἱ βεβιασμέναι πανηγύρεις. Ὁ Ὀσμάν δὲν ἀπέφυγε τὴν ἀνταπόδοσιν τοῦ χυθέντος αἵματος. Ὁ ζήλος, μεθ' οὗ ὑπηρέτησε τὴν Πύλην, διήγειρε τὴν δυσπιστίαν αὐτῆς. Οἱ φίλοι καί οἱ συγγενεῖς τῶν φονευθέντων διέβαλον αὐτὸν παρά τῷ Σουλτάνῳ, ὅστις δὲν ἐβράδυνε ν' ἀποστείλῃ εἰς τὸν πασσάν τῆς Κρήτης τὸν μετᾶξινον βρόγχον. Ὡς γνήσιος Τοῦρκος ὁ Ὀσμάν ἐδέχθη τὴν διαταγὴν μετὰ μεγίστης εὐλαβείας· ἐξετέλεσε τὰς

συνήθεις θρησκευτικὰς ἀπολούσεις καὶ ἀπῆγγεν αὐτὸς ἑαυτὸν. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἤρχισαν αὐτῆς αἱ ἀρχαῖαι καταχρήσεις. Ἀλλὰ διὰ τῶν σφαγῶν τῶν Χανίων οἱ Ἕλληνες εἶχον διδαχθῆ πῶς ἠδύναντο ν' ἀπαλλαγθῶσι τῶν δεσποτῶν των· εἶχον εὐρεθῆ ἔνοπλοι ἀπέναντί των, τοὺς εἶδον τρέμοντας καὶ ἔμαθον ὅτι οἱ τύρανοι εἰσιν ἀσθενεῖς καὶ θνητοί, ὅταν πολεμῇ τις αὐτοὺς διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν μέσων. Οὕτω τὸ 1821 εἶρε τοὺς Κρητὰς ἀποφασισμένους δημοθύμως ἢ ν' ἀποσεύσασαι τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων, ἢ ν' ἀποθάνωσιν. Ἀλλὰ τὰ μέσα ἦσαν ἐλάχιστα. Μάτην ἐζήτησαν ἐπανειλημμένως παρὰ τῶν κατοίκων τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν ὄπλα καὶ πολεμοφόδια. Ὅτε ἐξεβράγη ἡ ἐπανάστασις, εἶχον μόνον 360 ὀκάδας πυρίτιδος, τὰ δὲ ὄπλα δὲν ὑπερέβαινον τὰ 1200, ἐξ ὧν 800 ἀνῆκον εἰς τοὺς Σφακιώτας. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἡ περισκεψίς καὶ ὁ διαταγμὸς ἦσαν ἔργον συνέσεως, αἱ δὲ μνηφαί, ὡς ἐπιρρίπτει ὁ Ἐρικούπης κατὰ τῶν Κρητῶν διὰ τὴν ἀφιλοπάτριδα αὐτῶν βραδύτητα, ἐκμηδενίζονται. Αἱ ὠμότητες, ὡς διέπραξαν οἱ Μουσουλμάνοι ἐν Κυδωνίᾳ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουνίου, ἅμα ὡς ἀφίχθη ἡ εἰδησις τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς ξηρᾶς, προσέκαλεσε τὴν πρώτην ἀντίστασιν τῶν καταπιεζομένων. Τῆ 14 Ἰουνίου 1821 στίφος ἐνόπλων Ἑλλήνων ἀντετάχθη παρὰ τὰ χωρίον Λουλὸ κατὰ τῶν λεηλατούντων καὶ σφάζόντων Τούρκων καὶ ἔτρεψεν αὐτοὺς εἰς φυγὴν. Πάραυτα ἀνενεώθησαν ἐν Κυδωνίᾳ αἱ φονικαὶ σκηναί. Ὁ φανατικὸς ὄχλος ἐξεμάνη κατὰ τῶν ἱερέων, οὓς ἐθεώρει ὡς πρωτουργοὺς τῶν ταραχῶν· οἱ Ἕλληνες τῶν περιχώρων προέβησαν εἰς ἀντεκδίκησεις καὶ τότε τὰ βλέμματα πάντων ἐστράφησαν πρὸς τὰ Σφακία· ἐκεῖθεν περιεμένετα

καὶ αὐθις τὸ σύνθημα τοῦ γενικοῦ πολέμου. Καὶ ὄντως ἐπὶ τῶν Σφακιῶν συνῆλθε συνέλευσις ἐνόπλων, οἵτινες μετὰ πανηγυρικὴν ἐπίκλησιν τῆς θείας προστασίας ἀπεφάσισαν ν' ἀναρρίψωσι τὸν περὶ τῶν ὄλων κῦβον, ὅπως σώσωσι τὰς γυναῖκας, τὰ τέκνα καὶ τὴν πατρίδα. Συνέστησαν «σφακιωτικὸν συμβούλιον» μετὰ σφραγίδος, φερούσης τὴν εἰκόνα τῆς «Παναγίας τοῦ Λουτροῦ.» Πάραυτα ἡ μαγία τοῦ πολέμου ἐξηπλώθη εἰς πᾶσαν τὴν νῆσον. Τὰ ἐπαναστατικὰ στίφη προέβησαν ἄχρι τῶν τειχῶν τῶν Χανίων καὶ τῆς Ῥεθύμνου, ἥτις, ἕνεκα τῆς γειτνιασεως τῶν ὀρέων ἦτο μᾶλλον ἐκτεθειμένη εἰς προσβολήν. Παρὰ τὴν Θεριστὸν οἱ υἱοὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων κατήγαγον τῇ 4 Ἰουλίου πρώτην μεγάλην νίκην κατὰ τῶν Τούρκων τῶν Χανίων, οἵτινες, συμποσοῦμενοι περὶ τοὺς πεντακισχιλίους ἀνδρας ἐζήτησαν νὰ εἰσχωρήσωσιν εἰς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Ὀμαλοῦ. Τῇ 18 Ἰουλίου τρισχίλιοι Μουσουλμάνοι θέλοντες καὶ αὐθις νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὰ στενὰ τῶν Σφακιῶν, ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλης ζημίας. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ οἱ Κρήτες ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον παρὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπαναστατῶν ἓνα ἀνώτατον ἀρχηγόν· ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς τὸν ἀξιωματικὸν Ἀφεντούλην, ὅστις κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1821 φέρων ἀφθονα πολεμοφόδια ἀπεβιβάσθη εἰς Λουτρόν, λιμένα τῶν Σφακιῶν. Ὁ Ἀφεντούλης ἐφθάσεν ἐγκαίρως, ὅπως ἀναζωογονήσῃ τὴν ἐπανάστασιν, ἥτις, ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ χειμῶνος, εἶχεν ἀρχίσει νὰ παρακμάζῃ. Οἱ πασσαδες τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς Ῥεθύμνου εἶχον κατορθώσῃ περὶ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου νὰ προχωρήσωσιν ἄχρι τῶν Ἀποκορώνων καὶ νὰ συνενωθῶσιν ἐκεῖ μετὰ τοῦ τέως ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν πολιορκουμένου πασσαῶ τῶν Χανίων.

Ὅτε οἱ εἰς βοήθειαν σπεύσαντες Τούρκοι ἤρχισαν νὰ μέμφωνται τοὺς ἐκ Χανίων ὁμοθηήσκους αὐτῶν ἐπὶ ἀνανδρίᾳ, διότι ἠνέχθησαν νὰ πολιορκηθῶσιν αἰσχρῶς ὑπὸ τῶν βασιλέων, οἱ Χανιώται ἔδειξαν εἰς τοὺς σκόπτας τὰ βουνὰ τῆς Θερίσσου καὶ εἶπον· «φίλοι, ἐκεῖ κατοικοῦσιν οἱ Σφακιῶται, εἰς αὐτοὺς δεῖξατε τὴν γενναίότητά σας, ἐὰν σὰς ἀρέσῃ.» Καὶ ὄντως καὶ αὐθις ἡ πάλῃ ἔμελλε ν' ἀποφασισθῇ εἰς τὰ στενὰ τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Τῇ 19 Αὐγούστου τρισχίλιοι Τούρκοι προέβησαν ἄχρι τῆς Θερίσσου καὶ τῶν Λάκκων, ἀλλ' ἀπεχρούσθησαν μετὰ μεγάλης ζημίας. Ὁ Κριτοβουλίδης διηγεῖται ὅτι γυνὴ τις ἐκ Θερίσσου φέρουσα κάνιστρον πλήρες σταφυλῶν εἰς τὴν χεῖρα καὶ στάμνον ὕδατος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἔσπευσεν ἐν μέσῳ τοῦ πυρός, ὅπως ὀροσίῃ τοὺς ἀγωνιζομένους συγγενεῖς. Μία σφαῖρα συνέτριψε τὴν στάμνον, ἀλλ' ἡ θερμισιώτισσα ἐξηκολούθησεν ἄτρομος τὸν δρόμον τῆς καὶ ἔφερεν εἰς τοὺς οἰκίους τὰς σταφυλάς, λυπουμένη μόνον, διότι ἡ ἐπάρατος τουρκικὴ σφαῖρα τὴν ἐμπόδισε νὰ κομίσῃ εἰς αὐτοὺς καὶ ὕδωρ. Τέλος ὅμως οἱ Τούρκοι παρεσκευάσθησαν νὰ εἰσβάλωσι πανστρατιᾶ εἰς Σφακιά. Τὰ ἠνωμένα σώματα τῶν τριῶν πασσάδων ὤδευσαν πρὸς τὸ Πρόσνερον καὶ εἰσῆλθον εἰς τὰ στενὰ τῆς Κράπης καὶ τῆς Ἰμβρου, ὅπου εἶδον, οὐχὶ ἄνευ τρόμου, διεσπαρμένα ἔτι κατὰ γῆς τὰ ὄσα τῶν προσφάτως φονευθέντων συστρατιωτῶν των. Μὴ εὐρόντες εἰς τὰ τοσοῦτον εὐκόλως ὑπερασπιζόμενα ἐκεῖνα στενὰ οὐδεμίαν ἀντίστασιν, προέβησαν ἀκωλύτως ἄχρι τῶν Σφακιῶν, παρέδωκαν εἰς τὸ πῦρ τὰ παραθαλάσσια χωρία καὶ ἐπανῆλθον διὰ Φραγκοκαστέλου καὶ Λάμπης εἰς Πέθυμον. Μόνον εἰς τὴν ἀγρίαν χαράδραν τῆς Ἀγίας Ρούμελης, ἔνθα οἱ Σφα-

κιῶται εἶχον ἀσφαλίση τὰ πλείστα τῶν γυναικοπαίδων αὐτῶν, δὲν κατώρθωσαν οἱ Τούρκοι νὰ εἰσχωρήσωσιν, ἀποκρουσθέντες παρὰ τὸν Ἅγιον Παῦλον· τοῦτο ἴσως τὸ γεγονός ὁ Φιλήμων, ὁ Τρικουπῆς καὶ ὁ ὑπ' αὐτῶν ἐξαπατηθεὶς Γερβίνος, παρέστησαν ὡς λαμπρὰν νίκην τῶν Σφακιωτῶν καὶ ὡς ἐντελῆ ἀποτυχίαν τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας. Πράγματι ὅμως οἱ Σφακιῶται μόνον τῶν ἀπροσίτων κορυφῶν τῶν Λευκῶν ὄρεων καὶ τῶν κρησφυγέτων τοῦ Ὀμαλοῦ ἦσαν ἔτι κύριοι. Ἡ δὲ τουρκικὴ ἐκστρατεία, ἐὰν λάβῃ τις ὡς μέτρον τὰς ἐν τῷ τελευταίῳ πολέμῳ ἐπιτυχίας τοῦ Μουσταφᾶ καὶ τοῦ Ὀμέρ, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐπιτυχοῦσα πληρέστατα. Οἱ Σφακιῶται ἠδύναντο νὰ ἐμποδίσωσι τὴν πρόοδον τῶν Τούρκων εἰς Κράπην, ἠδύναντο νὰ ὑπερασπισθῶσι τὸ Κουτρών, πρὸ πάντων δὲ τὴν μακρὰν καὶ ζοφερὰν χαράδραν τῆς Ἰμβρου· ἀλλ' εἶχον καταληφθῆ ἀπαρασκευοὶ καὶ παραδεδομένοι εἰς ἐμφυλίους διχονοίας. Δὲν διεφλέγοντο δ' ἔτι ὑπὸ τοῦ πυρὸς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ὡς οἱ λοιποὶ Κρηῖτες οἱ παιδόντες ἤδη ὑπὲρ αὐτῆς. Ἡ ἀρίστη ἴσως ὑπηρεσία, ἣν ἠδύναντο νὰ παράσχωσιν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν ἐπανάστασιν ἦτο τὸ νὰ δηλώσωσι καὶ τὰ Σφακιά. Αἱ ὠμότητες καὶ αἱ λεηλασίαι, αἱ διέπραξαν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα διαβαίνοντα, μετέβαλον τὸν συνήθη ὀρεινὸν πόλεμον τῶν Σφακιωτῶν εἰς πεισματώδη ἐθνικὸν ἀγῶνα. Νεᾶνίς τις, περίφημος ἐπὶ καλλονῆ, ἣ κόρη τοῦ Θεοδώρου Μουριλότου, συλληφθεῖσα αἰχμάλωτος κατὰ τὸν ἐμπρησμόν τῆς Ἀναπόλεως, ὠδήγησε τὸν τούρκον δεσπότην αὐτῆς ζητήσαντα νὰ πῆγῃ βῶνρ εἰς τὴν δεξαμενὴν, καὶ ἐκεῖ ἐξαπατήσασα τὴν ἐπιτήρησίν του ἐβρίφθη ἐντὸς τῶν ὑδάτων, προτιμῶσα τὸν θάνατον τῆς ἐν αἰσχύνῃ καὶ αἰχμαλωσίᾳ ζωῆς. Τοιαῦ-

ται πράξεις ἀγρίας ἀπελπίστας προσημαίνουσι τὸν ἐρχόμενον ἐθνικὸν πόλεμον διεξαχθέντα ἐν Κρήτῃ μετ' ἀπαρδειγματίστου λύσεως.

Μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Ἀφεντούλη οἱ ἐπαναστάται ἐγένοντο αὐθις ἐπιθετικώτεροι καὶ μετὰ εὐτυχεῖς τινὰς συγκρούσεις προέβησαν ἄχρι τῶν πυλῶν τῆς Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων. Εἰς γάλλος φιλέλληνα μάλιστα, ὁ Βελέστρας, ἀπεπειράθη κατὰ τὸν Ἀπρίλιον 1822 νὰ κυριεύσῃ ἐξ ἐφόδου τὴν Ρέθυμνον. Τὸ τόλμημα ἀπέτυχε μόνον ἕνεκα ἐλλείψεως πειθαρχίας μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῆς μυστικῆς ἀντιδράσεως τῶν Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν. Ὁ φθόνος καὶ ὁ φατριασμός, αἱ κληρονομικαὶ κακίαι τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, διετρανώθησαν κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην περίοδον τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως· μικροπρεπεῖς ἀντιζηλῖαι διεκύβευσαν πᾶν ὃ τι εἶχεν ἀποκτηθῆ διὰ τσαούτης γενναιότητος καὶ τσαούτων θυσιῶν. Ὁ Ἀφεντούλης καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες δὲν ἠδύναντο νὰ παραδεχθῶσι τὰς ἀξιώσεις τῶν Σφακιωτῶν, ζητούντων νὰ ἄρχωσι καὶ ἐν τοῖς συμβουλίοις καὶ ἐν ταῖς μάχαις. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως, ἐὰν ἀνθίσταντο εἰς τοὺς ὑπερηφάνους ὄρεινοὺς, ἠδύναντο νὰ ᾤθῆσωσιν αὐτοὺς ἄχρι προδοσίας καὶ δολοφονίας. Ὁ ἀγαπητὸς τοῦ λαοῦ ἐν Κρήτῃ, ὁ ἰκανώτατος ἀρχηγὸς τῶν πεδινῶν διαμερισμάτων Μελιδόνης εἶχεν ἤδη δολοφονηθῆ κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1822 ὑπὸ τοῦ Σφακιώτου Ρούσσου ἐν συμπασίῳ. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ἀφεντούλης κατηγορεῖτο οὐχὶ ἀλόγως, ὅτι ἐζήτει ν' ἀνιδρύσῃ δι' ἑαυτὸν ἐν Κρήτῃ ἰδίαν ἡγεμονίαν, κεχωρισμένην ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ προστασία τοῦ Ὑψηλάντη προσκάλεσαν τὴν δυσπιστίαν τῶν Κρητῶν, περιφρουρούντων ζηλοτύπως τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν ἀνεξαρτησίαν.

Διὰ τοῦ ἐξοστρακισμοῦ τοῦ Ὑψηλάντη ἐκ τῆς ἐθνοσυνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου ὁ Ἀφεντούλης ἀπόλεσε πᾶν στήριγμα, καὶ ὁμοῦς ἀπεφάσισε ν' ἀντιστῆ εἰς τὸν Ὀμηρίδην, ὅστις ἀπεστάλη ὑπὸ τῆς νέας ἐν Ἑλλάδι κυβερνήσεως εἰς Κρήτην καὶ συνεκάλεσε περὶ τὰ τέλη Μαΐου 1822 Ἐθνικὴν Συνέλευσιν ἐν Ἀρμένῃ. Ἄλλ' ὅτε ἐν ταῖς συνεδριάσεσι τῆς 1 καὶ 2 Ἰουλίου ἐψηφίσθη τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Κρήτης καὶ ἡ νῆσος ἐτέθη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἀφεντούλης μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς ἠναγκάσθη νὰ ἐνδώσῃ καὶ νὰ δεχθῆ μάλιστα παρὰ τῆς κυβερνήσεως, ἣν κατ' ἀρχὰς ἀπεπειράθη νὰ πολεμήσῃ, τὸ ἀξίωμα γενικοῦ ἐπάρχου τῆς νήσου. Ἄλλ' ἐνῶ οἱ ἐπαναστάται ἐδαπάνων καιρὸν πολύτιμον ἐν ἐμφυλίῳ διενέξει καὶ συζητήσεσι πολιτευμάτων, τρομερὸς κίνδυνος ἐνέσκηψεν αἰφνης ἐπὶ τῆς νήσου. Ἡ Πύλη, ἀπελπισθεῖσα νὰ καταβάλῃ τὴν ἐπανάστασιν διὰ τῶν ἰδίων ἐαυτῆς δυνάμεων, εἶθεσε τὴν νῆσον ὑπὸ τὴν ἄμεσον δικαιοδοσίαν τοῦ πασσᾶ τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ. Ἡ Κρήτη ἦτο τὸ τίμημα τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς ἐμελλε νὰ παράσχη ὁ ἰσχυρὸς ὑποτελής ἐν τῇ κατὰ τῶν Ἑλλήνων πάλη!

Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς ἐνήργησεν ἐν σιωπῇ, ἀλλὰ μετὰ δραστηριότητος σπουδαιοτάτας πολεμικὰς παρασκευάς, ἠϋΐησε ταχέως τὸν στρατὸν αὐτοῦ κατὰ 9,000 ἀνδρῶν περίπου καὶ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1822 ἔρριψεν εἰς Κρήτην πενταχισχιλίους Ἀλβανοὺς ὑπὸ τὸν γαμβρὸν του Χασσάν. Ὁ Χασσάν ἐστρατοπεύδευσε εἰς Ἀλιακὰς καὶ ἀπεπειράθη νὰ ἐκβάλῃ τοὺς παρὰ τὴν Μάλαξαν ἐπαναστάτας ἐκ τῶν ταμπουρτίων των. Μετὰ τινὰς μάχας τιμησάσας τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα, οἱ ἐπαναστάται κα-

τέλιπον τὰ δχυρώματα αὐτῶν. Ἦτο προφανές ὅτι δὲν ἠδύνατο ν' ἀντιστῶσι κατὰ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Αἰγυπτίων τακτικῶν, γεγυμνασμένων εἰς τὴν χρῆσιν τῆς λόγχης καὶ ἐχόντων ἀξιωματικούς Εὐρωπαϊούς. Ὅτε ὁμως ὁ Χασσάν ἠθέλησε νὰ καταδιώξῃ τοὺς Κρήτας εἰς τὰ ὄρη τῆς Θερύσου, ἠναγκάσθη νὰ ἐξαγοράσῃ πᾶν βῆμα δι' ἀφθόνου αἵματος καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ ἀπρακτος. Τότε ἀπεφάσισε νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ μόνον ἐν Κρήτῃ τελεσφόρον πολεμικὸν σχέδιον. Καταλαβὼν τὰ πεδινὰ μέρη τῆς νήσου, καταστρέψας τοὺς ἀγροὺς καὶ πολιορκήσας τὰς διόδους τῶν ὄρέων, ἐστέρησε τοὺς ἐπαναστάτας πάσης ἐλπίδος βοήθειας καὶ ἠπέλησεν αὐτοὺς διὰ λιμοῦ. Ἄκων θ' ἀναμνησθῆ τις τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἐν τῷ λιμένι τῆς Σαλαμίνας, ἐν τῇ στιγμῇ τοῦ μεγίστου περσικοῦ κινδύνου, οἱ Ἕλληνες ἤριζον πρὸς ἀλλήλους, ὅταν ἀκούσῃ, ὅτι ἐν Κρήτῃ ἐξηκολούθει ἀναπτυσσομένη ἡ ἔρις μεταξὺ τοῦ Ἀφεντούλλη καὶ τῶν Σφακιωτῶν. Τῇ 15ῃ Νοεμβρίου 1822 οἱ Σφακιῶται καθήρσαν τὸν ἀξιωματικὸν τοῦτον καὶ ἐπέτυχον παρὰ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως τῆς Πελοποννήσου νέον διοικητὴν, τὸν ὑδραῖον Τομπάζην. Ἡ ἐλπίς τῶν Κρητῶν, ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς ταύτης ἔμελλον νὰ ἐπιτύχωσι τὴν συνδρομὴν τοῦ ὑδραϊκοῦ στόλου, ἐφάνη πραγματοποιουμένη. Ὁ Τομπάζης ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ λιμένος τῆς Κισσάμου καὶ τῇ 25 Μαΐου 1823 τὸ φρούριον τῆς Κισσάμου ἠναγκάσθη νὰ παραδοθῆ εἰς αὐτόν. Ἀντὶ ὁμως τότε νὰ προσβάλλῃ διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης δραστηρίως τὴν Γραβοῦσαν καὶ τὰ Χανιά, ὧν ἐν τῇ στιγμῇ τοῦ πρώτου τρόμου ἠδύνατο νὰ καταστῆ ἄνευ μεγάλης δυσχερείας κύριος, ἀπεφάσισε νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν Τούρκων τοῦ Σελίνου, οἵτινες, ὀχυρωθέντες ἐπὶ τῶν ἀπρο-

αίτων βράχων τοῦ Κανδάνου ἀντέστησαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὰς προσβολὰς του. Ὅτε τέλος ἐβιάσθησαν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ νὰ συνθηκολογήσωσιν, ὁ Τομπάζης ἔσπερξεν εἰς λίαν εὐμενεῖς ὄρους, καὶ τότε δέ, ἀντὶ νὰ προβῆ κατὰ τῶν Χανίων, συνέλαβε τὴν ἀτυχῆ ἰδέαν νὰ συγκαλέσῃ εἰς Ἀρκουδιανὰ μεγάλην Συνέλευσιν τοῦ κρητικῆ λαοῦ, ὅπως συζητηθῆ τὸ πολίτευμα. Ἐν τῇ Συνελεύσει ἐκείνῃ οἱ Σφακιῶται ἐνεφανίσθησαν ἔνοπλοι ἐν μέσῳ τῶν λοιπῶν ἀόπλων ἀντιπροσώπων, ἀπαιτοῦντες, ὅπως ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς ἐκάστης ἐπαρχίας ἢ Σφακιώτης. Τέλος μετὰ πολλὰς ἔριδας ἐψηφίσθη τὸ πολίτευμα δρίζον τὰ δικαιώματα τοῦ Τομπάζη καὶ πασῶν τῶν ἀρχῶν ἄχρι τῶν δημοτικῶν συμβούλων καὶ τῶν εἰρηνοδικῶν. Οἱ ἀντιπρόσωποι ἐφάνησαν ὅλως τυφλωτόντες πρὸς τὰς παραχρῆμα ἀνάγκας καὶ πρὸς τὴν στρατιωτικὴν θέσιν τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἐνῶ οἱ Κρήτες ἔδαπανῶντο εἰς λόγους, οἱ Αἰγύπτιοι προέβαινον εἰς ἔργα. Ἐὰ ἀνατολικά παράλια τῆς νήσου εἶχον καταστῆ θέατρον φοβερᾶς τραγωδίας. Δισχιλίοι Ἕλληνες καὶ Ἕλληνίδες εἶχον καταφύγει εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ Μελάτου, ὅπου προσεβλήθησαν ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἠναγκάσθησαν κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1823 νὰ συνθηκολογήσωσιν. Ὁ Χασσὰν πασσᾶς διέταξε πάραυτα νὰ σφαγῶσι πάντες οἱ ἐπιζῶντες ἄνδρες πλὴν τριάκοντα, οὓς ὠδήγησε δεσμίους εἰς Σπιναλόγκαν. Οἱ αἰχμαλωτισθέντες ἱερεῖς, δεθέντες δίκην κτηνῶν, ἐρρίφθησαν ἐντὸς μεγάλης πυρᾶς καὶ ἐκάησαν ζῶντες. Ἐκ τῶν γυναικῶν αἱ μὲν πρεσβύτεραι ἐφρονεύθησαν, αἱ δὲ νεώτεραι ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλαι εἰς Αἴγυπτον καὶ εἰς Ἀσίαν. Ἀνθηρὰ τις νεᾶνις, κατακληρωθεῖσα ἐν τῇ διανομῇ τῶν λαφύρων εἰς Ἀλβανόν τινα, ἐνῶ ἀπῆγετο

παρ' αὐτοῦ εἰς Σπιναλόγκαν, ἐπήδῃσε καθ' ὁδὸν παρὰ τὸ Φουρνὸ ἐντὸς βαθείας δεξαμενῆς καὶ ἀπεπνίγη. Ὁ ἄγγλος περιηγητὴς Σπράτ λέγει, ὅτι καὶ σήμερον ἔτι οἱ χριστιανοὶ τοῦ Μελάτου, διηγούμενοι τὰς φρικώδεις ἐκείνας σκηνάς, οὐδόλως ἀποκρύπτουσιν, ὅτι πνέουσιν ἔτι ἐκδίκησιν· ὁ εὐσεβὴς ἀξιωματικὸς τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ φαίνεται ἀπορῶν εἰς ἄκρον διὰ τοῦτο καὶ φρονεῖ, συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ σημερινοῦ ἀγγλικοῦ τύπου, ὅτι τὸ ἄριστον θὰ ἦτο ἐὰν αἱ «μικρότητες» αὐταὶ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τὸν πέπλον τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ παρσιδίδοντο εἰς λήθην. Τὸ καθ' ἡμᾶς, δὲν συμμαριζόμεθα τὴν ἠπίαν γνώμην τοῦ Ἄγγλου ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο καὶ ἀναμιμνήσκομεν, ὅτι ἐνίοτε ὁ Θεὸς ἀφυπνίζει ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων εἰδωλολατρικὰς ἀρετάς, ὅπως κατασχύνη τὴν νεοχριστιανικὴν ὑποκρισίαν.

Ἐπι ζοφερωτέρα ἀνάμνησις πλανᾶται ἐπὶ τοῦ σπηλαίου τοῦ Μελιδόνη. Ἐκεῖ εἶχον καταφύγει κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1823, ὅτε ἀπεβιβάσθησαν εἰς Σούδαν αἱ πρῶται ἐπικουραὶ αἱ ἀποστελλόμεναι ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ Ἄλῃ εἰς τὸν Χασσάν πασσᾶν, 370 γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ὑπὸ τὴν προστασίαν 30 ἐνόπλων, οἵτινες, καταλαβόντες τὴν στενὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου, ἀπέκρουον ἐπιτυχῶς πᾶσαν προσβολὴν τῶν Τούρκων. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ὀθωμανῶν Χουσεῖν πασσᾶς ἐπολιόρησε τὸ σπήλαιον καὶ ἔστησε κατ' αὐτοῦ τηλεβόλα, ἀλλ' οὐδὲν κατώρθωσε· τότε προσέφυγεν εἰς σατανικὸν τι ἀληθῶς μέσον, ὅπερ βραδύτερον ἀπεμιμήθη ἐν Καβυλίᾳ ὁ Πελισιέρος. Κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1824 οἱ Τούρκοι ἀνεκάλυψαν ἀνωθεν τοῦ σπηλαίου ὀπήν τινα, φωτίζουσαν αὐτό. Ὁ Χουσεῖν πασσᾶς διέταξε πάραυτα νὰ φραχθῇ μὲν ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου, ν' ἀναφθῶσι δὲ ἐμπρη-

στικαὶ ὕλαι ἐν τῇ ὀπῇ ἐκείνῃ. Οἱ ἀτυχεῖς χριστιανοί, ἰδόντες ἑαυτοὺς τεθαμμένους ζῶντας, ἔτρεχον ἀπὸ τῆς μιάς ἄκρας τοῦ σπηλαίου εἰς τὴν ἄλλην, ἀλλὰ τὰ φρικώδη νέφη τοῦ καπνοῦ τοὺς ἔφθανον πανταχοῦ καὶ τοὺς ἀπέπνιγον. Ὅτε βραδύτερον οἱ Ἕλληνες, μετὰ πολλὰς περιπετείας τοῦ πολέμου κατέστησαν αὐθις κύριοι τοῦ σπηλαίου τοῦ Μελιδόνῃ, σπαρακτικῇ διεδραματίσθη ἐν αὐτῷ σκηνή. Ἐκαστος ἀνεζήτει ἐν μέσῳ τοῦ σωροῦ τῶν ἐκ τοῦ καπνοῦ καταμαύρων πτωμάτων τὰ ὅσα τῶν συγγενῶν του καὶ ὤμνουν ἐπ' αὐτῶν αἱματηράν ἐκδίκησιν κατὰ τῶν ἀπίστων βαρβάρων. Ὅστις θέλει νὰ λάβῃ ἀκριβῆ ἰδέαν τῶν φονικῶν σκηνῶν, ἅς διεδραμάτισεν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τοῦ 1823—25 ὁ τουρκοαἰγυπτιακὸς κανιβαλισμὸς ἅς ἀναγνώσῃ τὴν ἀφήγησιν ἐνθέρμου φιλοτύρκου, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἀνδρὸς, τοῦ ὁποίου ἡ ἡρεμὸς φιλαλήθεια εἶναι ἀνωτέρα πάσης ἀμφιβολίας, τοῦ βαρῶνου Πρόκες-Ὅστεν. Ὁ γηραιὸς αὐστριακὸς διπλωμάτης εἶδεν ἰδίῳις ὀφθαλμοῖς τοὺς Τούρκους ἐν Σαΐδα παίζοντας πρὸ τοῦ στρατοπέδου τῶν τῶ ἐξῆς παίγμιον· ἔρριπτον τὰς μαχαίρας τῶν καθ' ἑνὸς νέου Ἕλληνος, δεσμευμένου εἰς τὸν τοῖχον. Κατ' ἐκείνην τὴν στιγμήν διήρχετο μία συνοδεία αἰχμαλώτων· μετὰξὺ αὐτῶν ὑπῆρχε νεανίς τις θαυμασίας καλλονῆς, ἣτις, ἀφείσα ὀξεῖαν κραυγὴν ἀπελπισίας, ὤρμησε καὶ περιέβαλε διὰ τῶν βραχιόνων τῆς τὸν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν μαχαιρῶν ἀπειλούμενον νεανίαν, ἐν ᾧ ἀνεγνώρισε τὸν ἴδιον ἑαυτῆς ἀδελφόν. Ἐπὶ τῇ θέᾳ τῆς σκηνῆς ἐκείνης, οἱ Τούρκοι ἐξερράγησαν εἰς ἄπλετον γέλωτα καὶ ὀρμήσαντες κατὰ τῆς Ἑλληνίδος, ἀφοῦ ἐκόρεσαν τὰς κτηνώδεις ὀρμὰς τῶν, πρυσέδεσαν αὐτὴν εἰς τὸ καθημαγμένον σῶμα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς καὶ ἔρριψαν ἀμφοτέρους εἰς τὴν θάλασσαν.

Τὰς σκηνὰς ταύτας, αἵτινες παρεκίνησαν καὶ αὐτὸν τὸν τρόφιμον τοῦ Μετερνίχου καὶ τοῦ Γέντ, τὸν συντηρητικὸν Πρύγκες ν' ἀμφιβάλλῃ, ἐὰν ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δύναται νὰ ἐξοικειωθῇ πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν ὃ θέλων νὰ κρίνῃ ἐν γνώσει τὰς σημερινὰς περιπλοκάς. Τὰ αἰσθήματα, ἀτινα ἐνέπνευσαν τοιαῦται ἀναμνήσεις εἰς τὸν κρητικὸν λαόν, δὲν εἶναι βεβαίως τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ περιληφθῶσιν ἐν ἱερατικῇ κατηγορίᾳ ἢ ἐν ἡθικοῖς παραγγέλμασι πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων τῶν κορασίων. Ἐγγύς τοῦ μοναστηρίου Σιτσιᾶς κεῖται βράχος τις φέρων ἐπὶ τῆς κορυφῆς σωρὸν πετρῶν. Ὁ ἀφελὴς ἄγγλος πλοίαρχος Σπάρτ διηγεῖται ἔκθαμβος, ὅτι ὁ Ἕλλην ἀγωγιότης του, φθὰς εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο, κατελήφθη ὀνειὶ ὑπὸ μανίας καὶ λαβὼν λίθον τινα ἐσφενδόνισεν αὐτὸν κατὰ τῆς πυραμίδος προφέρων ἄρας καὶ ἀναθήματα. Πολλοὶ τῶν λίθων κατεκυλίσθησαν τοῦ βράχου, ὅστις δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ χωρέσῃ αὐτούς· καὶ ὁμοῦς αὐδεὶς Ἕλλην λησμονεῖ, διαβαίνων πρὸ τοῦ περιέργου ἐκείνου μνημείου, νὰ ρίψῃ αὐτίς ἐπ' αὐτοῦ ἓνα τῶν καταπεσόντων λίθων, προφέρων συγχρόνως ἀνάθεμα κατὰ τῆς ψυχῆς τοῦ τούρκου Ἀγᾶ, ὅστις κατὰ τὸ 1824 ἐκυρίευσεν τὸ γείτον μοναστήριον καὶ κατέστρεψε τὰ πάντα διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου, βραδύτερον ὁμοῦς ἐφανεύθη ἐν τῇ αὐτῇ ταύτῃ θέσει ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ὄπλων. Μνημεῖον ὅλον ἀνηγέρθη ὑπὸ τῶν Κρητῶν, ὅπως διακωνίσῃ τὴν ἄράν, ἐνῶ ἀλλαγῶν ὁ τάφος ὁ δεχόμενος τὸν φανευθέντα περιλαμβάνει συνήθως καὶ τὸ μῖσος τῶν ἐπιζώντων. Ὅπου δὲ ζῶσιν ἐν ταῖς καρδίαις τοῦ λαοῦ τοιαῦται φοβερὰ ἀναμνήσεις, οἷας ἔπλασεν ἐν Κρήτῃ ὁ ἐννεαστῆς ἀγὼν ἀπὸ τοῦ 1821—1830, εἶναι εὐνόητος

ἡ ἀπάρνησις παντός ἀνθρωπίνου αἰσθήματος καὶ ἡ ἀποθηρίωσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1823 ἡ συστηματικὴ βαρβαρότης τῶν τουρκοαιγυπτίων ἐφάνη καταπνίξασα εἰς αἷμα τὴν ἐθνικὴν ἀντίστασιν. Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς ἀπέστειλεν ἐπανειλημμένως ἐπικουρίας εἰς Σούδαν· οἱ δὲ τρισχίλιοι ἄνδρες, οὓς ὁ ἀρμοστής Τομπάζης συνήθροισε μετὰ κόπου εἰς Γέργερες παρὰ τοὺς πρόποδας τῆς Ἰδης προσβληθέντες πανταχόθεν καὶ μὴ δυναθέντες ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὰς αἰγυπτιακὰς λόγχας, ἔπαθον ἤτταν θεινὴν. Καὶ αὐθις, ἐπελθόντος τοῦ χειμῶνος ἡ δύναμις τῆς ἐπαναστάσεως ἐφάνη ἐντελῶς θραυσθεῖσα. Ὁ Χουσεῖν πασᾶς, ὁ δῆμιος τοῦ Μελιδόνη, διεσκόρπισε τοὺς Ἕλληνας καὶ κατεδίωξεν αὐτοὺς ἄχρι τῶν ὑψίστων ὄρέων, εἰσδύσας καὶ αὐθις κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1824 εἰς Σφακὰ χωρὶς ν' ἀπαντήσῃ ἀντίστασιν. Ὁ φόνος, ἡ πυρκαϊὰ καὶ ἡ ἐρήμωσις προεπορεύοντο αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1824 ὁ Τομπάζης ἀπελπισθεὶς ν' ἀντιτάξῃ εἰς τοὺς Τούρκους σπουδαίαν ἀντίστασιν, κατέλιπε τὴν νῆσον. Ἐκτοτε ὁ κρητικὸς πόλεμος ὑπῆρξε ληστρικὸς καὶ ἄτακτος πόλεμος ἐπὶ τῶν ἀπροσιωτέρων ὄρέων, ὡς καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τῆς προσφάτου ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1824 ὁ Χουσεῖν κατώρθωσε νὰ ὑποτάξῃ καὶ τὴν Κάσσον, ἧς οἱ κάτοικοι ἔμπειροι ναῦται μετῆρχοντο ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τὸ πειρατικὸν ἐπάγγελμα, ἐνίοτε δὲ ἐβοήθουν τελεσφόρως τὸν κρητικὸν ἀγῶνα ἀποκλείοντες τὰ Χανία καὶ τὴν Πέθυμνον καὶ κυμίζοντες εἰς τοὺς ἐπαναστάτας πολεμοφόδια.

Ὁ αἰγύπτιος ἀρχιστράτηγος καταστάς κύριος τῆς Κρήτης ἠδυνήθη νὰ διοργανίσῃ ἐκεῖ τὴν ἐκστρατείαν,

ἦτις ἔμελλε νὰ ὑποτάξῃ καὶ αὐτὴς εἰς τὰ τουρκικὰ ὄπλα τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Τότε ἐφάνη πόσον δίκαιον εἶχεν ὁ Τομπάζης προτρέπων ἐν ταῖς ἐκθέσεσιν αὐτοῦ τὴν ἐλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ θεωρήσῃ τὸν κρητικὸν ἀγῶνα ὡς ἴδιον ἑαυτῆς ἀγῶνα καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὸν ἐρρωμενέστατα. Ἐὰν σήμερον ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐπιζητεῖ τὴν προσάρτησιν τῆς Κρήτης, ὑπέκει οὐ μόνον εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἐθνικῆς τιμῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ συμφέρον τῆς ἰδίας ἑαυτῆς ἀσφαλείας· διότι ἡ Κρήτη εἶναι τὸ ἀριστὸν ὄρητῆριον πάσης κατὰ τῆς Ἑλλάδος προσβολῆς. Ἐν τῇ περιστάσει ἐκείνῃ ἀπεδείχθη ἐναργέστατα ὅτι, τῆς Κρήτης πεσοῦσης, ἡ διατήρησις τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Πελοποννήσου καθίστατο ἀδύνατος. Ὁ Ἰβραὴμ, ὁ μεβαλεσιτῆβολος καὶ ἐμπειροπόλεμος υἱὸς τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ, ἠδυνήθη ἐκ τῆς Σούδας νὰ ρίψῃ ἀπροσδοκῆτως τοὺς Ἀραβας αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Μωρέως, νὰ καταλάβῃ τὴν χερσόνησον καὶ νὰ τείνῃ πρὸ τοῦ Μεσολογγίου τὴν χεῖρα εἰς τὸν ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ὄθωμανὸν ἀρχιστράτηγον. Ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου, τῆς κλειδοῦ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, ἦτο λοιπὸν ἔμμεσος συνέπεια τῆς ὑποταγῆς τῆς Κρήτης. Καὶ σήμερον ἔτι πᾶς πολέμιος θέλων νὰ κατισχύσῃ ταχέως τῆς ἀντιστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ὀφείλει νὰ μιμηθῇ τὸ σχέδιον τοῦ νικητοῦ τοῦ Ἰκονίου καὶ τοῦ Νεδζίπ. Εὐρίσκειται τις τάχιον εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν ἐκλέξῃ ὡς ὄρητῆριον τὴν Κρήτην, ἢ ἐὰν εἰσβάλλῃ ἐκ τῶν ἐπικινδύνων στενῶν τοῦ Μακρονόρους καὶ τῶν Θερμοπυλῶν. Κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1825 ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσις ἐφάνη αὐτὴς ἀναθάλλουσα, τῶν Ἑλλήνων καταλαβόντων ἐξ ἐφόδου τὸ φρούριον τῆς Γραβούσης κείμενον εἰς τὰ βορειοδυτικὰ (καὶ οὐχί, ὡς λέγει ἐσφαλμέ-

ως ὁ Τρικούπης, εἰς τὰ βορειοανατολικά) παράλια τῆς νήσου. Ἄλλ' ἡ δραστηριότης τοῦ πασσᾶ τῶν Χανίων ἐματαιώσε πᾶσαν συνένωσιν μετὰ τῶν Σφακιωτῶν. Κατ' ἀρχὰς μάλιστα ἐφάνη ὅτι ἡ ἄλωσις τῆς Γραβούσης εἰς αὐτὸν ἄλλο ἐχρησίμευσεν ἢ εἰς τὸ νὰ προμηθεύσῃ δι' ὄρητηρίου τοὺς Ἕλληνας πειρατὰς τοῦ Ἀρχιπελάγους, οἵτινες ἤρχισαν νὰ ἐναποταμιεύσωσι τὰς λείας τῶν ἐπὶ τοῦ ἀπροσίτου ἐκείνου βράχου, ἀνήγειρον ναὸν εἰς τὴν «Παναγίαν Κλεφτρίναν» καὶ ἀπέκτησαν μεγάλα πλοῦτη ληστεύοντες οὐ μόνον τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καὶ τοὺς εἰρηνικοὺς ἐμπόρους παντὸς ἔθνους. Ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἐφάνη καταπνιγείσα ὑπὸ τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ τοῦ ἐγκλήματος.

Τότε ἐφθάσε ἡ εἰδῆσις τῆς ἰουλιανῆς συνθήκης τοῦ 1827, ἥτις ἀνεκήρυξε τὴν ἀνάμειξιν τῆς Ρωσσίας καὶ τῶν δυτικῶν δυνάμεων πρὸς εἰρήνευσιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀνεζωπύρῃσε τὰς ἐθνικὰς προσδοκίας τῶν Κρητῶν. Ἐπὶ τῇ ἐλπίδι νὰ συμμετάσχωσι τῶν εὐεργετημάτων τῆς συνθήκης οἱ νησιῶται ἐμίσησαν στρατεύματα ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ συνέστησαν ἐν Γραβούσῃ «κρητικὴν ἐπιτροπὴν»· ἐκ Γραβούσης ἐξεπέμποντο συμμορίαι ἐθελοντῶν διασχίζουσαι πᾶσαν τὴν νήσον. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἄκρᾳ τῆς νήσου οἱ ἐπαναστάται κατάρθωσαν νὰ καταστῶσι κύριοι τοῦ φρουρίου τῆς Σπιναλόγης· κατὰ τὸν Δεκέμβριον ὁμοῦς τοῦ 1827 ὑπέστησαν παρὰ τὸν Μαλιὰν σπουδαίας ζημίας καὶ ἀπώλεσαν πᾶσαν ἐλπίδα ν' ἀγωνισθῶσιν ἐκ τοῦ συστάδην κατὰ τῶν Τούρκων. Κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1828 ὁ ἑπαρχος Χατζῆ Μιχαὴλ ἀναλαβὼν νὰ ὑπηρετήσῃ ἐπὶ μισθῷ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Γραβούσης ἀπέβη μετὰ 600 ἀνδρῶν εἰς Φραγκοκάστελον· ἀλλ' ἡ ἰδέα

τῆς Ἐπιτροπῆς ν' ἀντιτάξῃ κατὰ τῶν Τούρκων ἐπὶ ὄρειου ἐδάφους ἵππικὸν ἦν ὅλως μωρὰ. Ἄλλως τε δὲ ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ἐλπίσας τὴν γενικὴν ὑποστήριξιν τῶν ἰθαγενῶν, εἶδεν ἑαυτὸν ἐγκαταλειπόμενον εἰς τὰς ἰδίας ἑαυτοῦ δυνάμεις, ὡς ἐπ' ἐσχάτων ὁ Πετροπουλάκης· οἱ Σφακιῶται, δυσκόλως ἐν γένει ἐκστρατεύοντες ἐν μέσῳ τοῦ χειμῶνος, δὲν ἀπεφάσισαν νὰ ὑποστηρίξωσιν αὐτόν. Εὐτυχεῖς τινες ἐκδρομαί, ὡς ἐπεχείρησεν ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐθελοντῶν ἄχρι τῆς Ρεθύμνου, παρεκίνησαν τὸν διοικητὴν τῆς νήσου Μουσταφᾶν νὰ ἐξεγείρῃ κατ' αὐτοῦ τοὺς Σφακιώτας καὶ νὰ προβῇ μετὰ μεγάλης στρατιωτικῆς δυνάμεως πρὸς τὰ Σφακιά. Τῇ 29 Μαΐου ἀπήντησε παρὰ τὸ Φραγκοκάστελλον τὸ μικρὸν στίφος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ μετὰ ἥρωϊκὴν ἀντίστασιν κατέστρεφεν αὐτὸ ὀλοσχερῶς. Ἐκατὸν λογάδες εἰχον δεθῆ πρὸς ἀλλήλους διὰ τῶν ζωναρίων των, ὀρκισθέντες ἢ νὰ νικήσωσιν ἢ ν' ἀποθάνωσι. Πάντες κατεσφάγησαν, χωρὶς νὰ σαλεύσωσιν ἐκ τῆς θέσεώς των πλὴν ἑνός, ὅστις εἴθραυσε τὴν ζώνην καὶ τὸν ὄρκον. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης πρὸ τῆς μάχης ἔτι προειρέπετο νὰ μὴ ἐκθέσῃ ἑαυτὸν εἰς κίνδυνον. «Μίαν φορὰν γεννήθηκα, μίαν φορὰν θ' ἀποθάνω» ἀπήντησε καὶ πηδῆσας ἐπὶ τοῦ ἵππου του ἐρρίφθη, ὅπου ἡ συμπλοκὴ ἦτο θειοτάτη. Τὸ σῶμά του εὐρέθη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης κατακερματισμένον. Μετὰ τὴν νίκην ταύτην ὁ Μουσταφᾶς ἠνάγκασε τὸ φρούριον τοῦ Φραγκοκαστέλου νὰ παραδοθῆ καὶ ἐπέτρεφεν εἰς τὴν ἀπεγνωσμένην φρουρὰν ἐντιμοτάτην ὑποχώρησιν, τηρήσας τὴν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ μετὰ παραδειγματικῆς εὐλαβείας. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν ὁ τούρκος ἀρχιστράτηγος περιεκυκλώθη αἴφνης εἰς τὰ στενὰ τῆς Χαλαρᾶς καὶ τοῦ Κόρακα ὑπὸ τῶν

Σφακιωτῶν καὶ ὁ ὀλεθρὸς τοῦ ἐφαίνετο ἐπικείμενος· ἀλλὰ μηχανήμα τι, ἀρμόζον εἰς τὴν ἀκέρεστον ἀπληστίαν τῶν πολεμίων, ἐξήγαγεν αὐτὸν τοῦ κινδύνου. Διέταξε τοὺς στρατιώτας νὰ βίψωσιν εἰς τοὺς Σφακιώτας τὰ λάφυρά των· ἐνῶ δ' οἱ ὀρεινοὶ ἔπιπτον κατὰ τῆς βορᾶς ὡς γῦπες καὶ διήρπαζον τὴν λείαν, οἱ Τούρκοι ἐξήρχοντο τῶν στενῶν.

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀφίχθη εἰς Κρήτην ὁ Φιλλέλην Ραινέκ, ὅπως τῇ ἐντολῇ τοῦ Καποδίστρια, ἀναλάβῃ τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἀγῶνος. Ἀπαῖς ἔτι οἱ Κρήτες, συμποσοῦμενοι περὶ τοὺς τρισχιλίους, προέβησαν ἄχρι τοῦ Προσνέρου καὶ τῶν παραλίων φρουρίων, ἀπέκρουσαν τοὺς Τούρκους ἐπὶ τῆς τοσαύτης ποτισθείσης δι' αἵματος πεδιάδος τῆς Μαλάξας καὶ, ὅτε μὲν νικῶντες, ὅτε δὲ ἠττώμενοι, παρέτεινον τὸν πόλεμον ἄχρι τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1828, ὅτε ὁ ἀγγλος ναύαρχος Μαλκόλμ ἀνήγγειλεν ἐν ὀνόματι τῶν τριῶν συμμάχων δυνάμεων τὴν συνομολογηθεῖσαν ἀναχωρήν, ἣν οἱ Ἕλληνες παρεδέχθησαν μετ' ἐμπιστοσύνης· ἀλλ' ἠπατήθησαν ὀδυνῶς, ἐὰν ἤλπισαν νὰ ἐλύσωσι διὰ τῆς ὑπακοῆς αὐτῶν τὴν τελεσφόρον ὑποστήριξιν τῆς Εὐρώπης. Ἐντὶ νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν τὸν ἐπὶ ἔτη ὅλα ἐρημώσαντα τὴν Κρήτην τρομερὸν φυλετικὸν πόλεμον, ἐντὶ νὰ μελετήσωσι τὰ γεγονότα, αἱ τρεῖς δυνάμεις διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1828 ἐχώρησαν τὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπέτρεψαν τῇ Πύλῃ νὰ παραχωρήσῃ αὐτὴν εἰς τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου ὡς τμήμα τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἔκβασις τοῦ ἥρωϊκοῦ τῶν Κρητῶν ἀγῶνος. Μεταβολὴν τύχης ἐπέτυχον, ἀλλ' ἡ με-

ταβολή αὕτη δὲν ἦτο εὐχάριστος. Ἀντὶ κωθροῦ καὶ ἀσθενοῦς δεσποτισμοῦ ἀπήλαυσαν τὰς «εὐλογίας» τῆς ἰσχυρᾶς αὐθαιρεσίας τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ. Ἡ αἰγυπτιακὴ διοίκησις ἐδείχθη ἐν Κρήτῃ, οἷα ἐδείχθη παρὰ τὸν Νεϊλον καὶ ἐν Συρίᾳ· τραχεία, ἀμελικτος καὶ φιλάρπαξ, ἀλλὰ συγχρόνως ὑποτάσσουσα ἑαυτῇ πᾶσαν ὑποδεστέραν θέλησιν καὶ ἐκ συμφέροντος ἐλευθέρα παντὸς φανατισμοῦ καὶ πάσης μισαλλοδοξίας. Ἡ Αἴγυπτος καὶ αἱ προσαρτηθεῖσαι αὐτῇ χῶραι ἦσαν ἐπὶ Μεχμέτ Ἀλῆ οὐδὲν ἄλλο ἢ μεγάλαι φυτεῖαι, ἅς ἐξεμεταλλεύετο πρὸς ἴδιον ὄφελος δι' ἑκατομμυρίων δούλων, ἐργαζομένων ὑπὸ τὴν βράβδον ὀλίγων ἑκατοντάδων Ἀλβανῶν ἐπιστατῶν. Συγχρόνως ὅμως ἐφρόντιζε νὰ ἐπιτηρῇ αὐστηρῶς τὰ ὄργανα τῆς κυριάρχου αὐτοῦ θελήσεως καὶ νὰ καθιστᾷ δι' αὐστηρᾶς ἐπαγρυπνήσεως ἀδυνατούς τὰς τασούτον συνήθεις ἐν Ἀνατολῇ καταχρήσεις τῶν μπαχτισίων.

Οἱ δούλοι τοῦ ὑπεχρεοῦντο νὰ ζῶσιν ἐν ἀρμονίᾳ· τοῦτο δὲ διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους, δι' οὗς οἱ νοήμονες γαιωκτῆμονες τῆς Ἀμερικῆς ἐμποδίζουσι τοὺς δούλους αὐτῶν νὰ ἐρίζωσι πρὸς ἀλλήλους. Ἀλλὰ δὲν ἐπετρέπετο αὐτοῖς ν' ἀπαιτήσωσι τι πλέον. Εἰς τὰ τὴν Κρήτην ἀφορῶντα ἐδάφια τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 πλὴν τῆς ἀμνηστίας, τῆς διατηρήσεως τῶν ἀρχαίων προνομίων, τῆς προστασίας κατὰ πάσης αὐθαιρεσίας καὶ καταπίεσεως ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξῆς ἀπιστεύτως αἰσιόδοξος φράσις· «τὰ τρία ἀνακτοβούλια εὐελπιστοῦσιν, ὅτι ἡ Πύλη ἐν τῇ πεφωτισμένῃ αὐτῆς συνέσει θὰ ἐννοήσῃ, ὅτι δικαία καὶ ἡπία διοικήσις ἔσται τὸ ἀσφαλέςτατον μέσον, ὅπως διατηρηθῇ ἡ κυριαρχία αὐτῆς ἐπὶ ἀκραδάντων βάσεων.» Ἀλλ' ὅτε κατὰ τὸ 1833 οἱ Κρήτες ἀπετόλμησαν νὰ ὑπομνήσωσι τὰς υποσχέ-

σεις «δικαίας καὶ ἡπίας διοικήσεως» καὶ συνηθροίσθησαν ἐπὶ τούτῳ εἰς τὸ χωρίον Μουρνιαίς, ὅπως διαμαρτυρηθῶσιν κατὰ τῆς Αἰγυπτιακῆς καταπίεσεως, ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς παρωργίσθη εἰς ἄκρον. Ἀπέστειλε πόραυτα ὑπὸ τὸν Ὀσμαν πασσᾶν εἰς Κρήτην στόλον μετὰ τῆς ἀσφραγισμένης διαταγῆς ν' ἀπαγχονίσῃ 500 Κρήτας, ἐν οἷς χάριν τῆς εὐθουδικίας καὶ τινὰς Μουσουλμάνους· μετὰ μικρὸν δὲ πάντα τὰ περὶ ταῖς Μουρνιαῖς δένδρα ἔφερον τοὺς νέους τούτους καρποὺς τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐνεργητικότητος. Τὸν διοργανισμὸν τῆς διοικήσεως ἀνέθεσαν ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς εἰς τὸν συμπατριώτην αὐτοῦ Μουσταφᾶν, ὁ πονηρὸς δὲ καὶ δεξιὸς ἀλβανὸς κατώρθωσε, κατὰ τὸ φαινόμενον τοὐλάχιστον, νὰ συνδέσῃ στενῶς τὴν νῆσον μετὰ τῆς Αἰγύπτου. Μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων φυλῶν ἐπῆλθε προσωρινή τις ἀναχωχῆ. Ὁ Μουσταφᾶς ἀπεμάχρυνε τῆς διοικήσεως τοὺς ἰθαγενεῖς Τούρκους· πάντες οἱ διοικηταὶ τῶν διαφόρων διαμερισμάτων ἦσαν Ἀλβανοί· οἱ ξένοι ἐκεῖνοι μὴ ἔχοντες ἐπὶ τῆς νήσου οὔτε κτήματα οὔτε συμφέροντα, ἦσαν ἀφωσιωμένοι φυγῆ τε καὶ σώματι εἰς τὸν τρέφοντα αὐτοὺς. Ὅτε κατὰ τὸ 1840 ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς ἠναγκάσθη ὑπὸ τῆς τετραπλῆς συμμαχίας νὰ παραιτήσῃ πάσας τὰς ἐκτὸς τῆς Αἰγύπτου κτήσεις αὐτοῦ, ἡ Κρήτη ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Πύλης. Ἀλλ' ὁ νοήμων Μουσταφᾶς εἶχε λάβει ἐγκαίρως τὰ δέοντα μέτρα, ὅπως ὁ Σουλτάνος ἐπικυρώσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ θέσιν. Καταστειλάς ταχέως τὴν παρακολουθήσασαν τὴν μεταβολὴν τῆς κυριαρχίας ἐπανάστασιν, ἀπέκτησε δικαιώματα ἐπὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Διβανίου. Ὁ Μουσταφᾶς ἔμεινε διοικητῆς τῆς Κρήτης ἄχρι τοῦ 1852. Ὅτι ὅμως ἡ ἤκιστα ἐθνικὴ αὐτοῦ διαίκτησις, ἐπειδομένη

ἐπὶ τῆς πλεονεξίας στρατιωτικῶν τινῶν τυχοδιωκτῶν οὐδέμιαν ὑπισχενέτο διάρκειαν, προσιδὼν ἔκτατε ὀξυδερκεῖς καὶ τῶν πραγμάτων εἰδήμονες ἄνδρες.

Ὑπὸ τὸν διάδοχον τοῦ Μουσταφᾶ, τὸν Μεχμέτ Ἐμίρ, ἔμεινεν ἡ νῆσος ἐπὶ τρία ὅλα ἔτη ἡσυχος, ἀλλ' ὑπὸ τὸν Βελῆν, τὸν ἀνίκανον υἱὸν τοῦ Μουσταφᾶ, ἐξεβράγη ἡ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑποθρώσκουσα ὀργὴ τοῦ λαοῦ. Αἱ μεταρρυθμίσεις, ἃς ὁ μάταιος πασσᾶς ἐφρόντιζε νὰ διασαλπίζῃ διὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐφημερίδων, ἔσχον ὡς μόνον ἀποτέλεσμα τὸ νὰ κουράσῃσι καὶ ἐρεθίσῃσι τοὺς νησιώτας καὶ νὰ ἐξεγείρῃσι κατὰ τοῦ Βελῆ χριστιανοὺς ἄμα καὶ Μουσουλμάνους. Ὁ διοικητὴς τῆς Κρήτης ἐπελήφθη τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κτιρίου ἀπὸ τῆς στέγης· ἤρχισε νὰ κατασκευάζῃ μεγάλην λεωφόρον ἀπὸ Χανίων εἰς Ἡράκλειον, ἣν πᾶσαι αἱ ἐφημερίδες ἐπήνεσαν πομπωδῶς· παρεσιώπησεν ὅμως, ὅτι εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς νήσου οὐδ' ἀτραποὶ ὑπάρχουσι καὶ ὅτι ὁ θέλων νὰ μεταβῆ ἐκ τοῦ Αἰγαίου εἰς τὸ Λυβικὸν πέλαγος ὀφείλει νὰ δεύσῃ ἐντὸς τῆς κόλτης τῶν χειμάρρων καὶ ν' ἀναρρίχηθῆ εἰς ἀποτόμους βράχους. Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1858 συνεκροτήθη εἰς τὰ Περιβόλια τῶν Χανίων ἐν ὑπαίθρῳ μία τῶν Συνελεύσεων ἐκείνων, αἵτινες ἐν Κρήτῃ προηγοῦνται παντὸς κινήματος. Οἱ συνελθόντες ἐπέγραψαν διαμαρτύρησιν κατὰ τῶν μέτρων τοῦ Βελῆ ἐπιδοθεῖσαν εἰς τοὺς Εὐρωπαίους προξένους. Αἱ ἀπειλαὶ τῶν πασσάδων ἠϋξήσαν μόνον τὸν ἀριθμὸν τῶν διαμαρτυρομένων, ὑπερβάντων πάραυτα τοὺς ὀκτακισχιλίους· καὶ ἦσαν μὲν ἔτι ἄοπλοι καὶ εἰρηνικοί, ὡς κατὰ τὸ 1833 ἐν Μουρναῖς, ἀλλ' ὁ κίνδυνος μὴ ἡ ἡρεμὸς διαμαρτύρησις ἀπολήξῃ εἰς ἀνταρσίαν ἐφαίνετο ἐπικείμενος. Εὐτυχῶς ἡ Πόλις, ἀπειλουμένη ταῦτοχρόνως ἐν Μαυρο-

βουνίω και Ἐρζεγοβίνα διεσκέδασε τὴν θύελλαν διὰ τῆς ἐγκαίρου ἀνακλήσεως τοῦ Βελῆ, οὐτινος διάδοχος διωρίσθη τῇ 12 Ἰουλίου ὁ ἰκανώτερος και ἀγαπητότερος Σαμῆ πασσᾶς. Ἡ εἰρηνικὴ ἐπανάστασις τῶν Κρητῶν ἐπέτυχε. Τὸ Διβάνιον, ὅπως κατευνάσῃ αὐτοὺς προέβη εἰς ἔτι γενναιοτέρας παραχωρήσεις, ὑποσχεθὲν ἐλάττωσιν τῶν φόρων, εἰσαγωγῆν τῶν ἐπαρχιακῶν Συμβουλίων και σύστασιν βιλαετίου. Ἄλλ' αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται, καιπερ οὔσαι ἀπλῆ καθιέρωσις τῶν δικαιωμάτων, ἄτινα ἐξησφάλισεν εἰς τοὺς Κρήτας και τοὺς λοιποὺς χριστιανοὺς ἡ παρисиανὴ συνθήκη και ἄτινα ἀνεκέρηξε τὸ Χατ-Χουμαγιούν, ἔμεινον ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Σαμῆ και Ἰσμαὶλ πασσᾶ χάρτης ἀγραφος. Οἱ ἐπαχθεῖς φόροι εἰσεπράχθησαν και κατ' αὐτὰ τὰ ἄφορα ἔτη 1863—64—65. Τὸ ὀθωμανικὸν ταμεῖον, ἀληθῆς πῖθος τῶν Δαναίδων ἔπρεπε νὰ πληρωθῆ διὰ παντὸς μέσου. Τὸ ἔαρ, ἡ ἐποχὴ τῆς ἐκρήξεως παντὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἐν Κρήτῃ ἀφίχθη. Τῇ 14 Μαΐου 1866 οἱ νησιῶται συνῆλθον κατὰ τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον εἰς Συνέλευσιν ἐν ὑπαίθρῳ και συνέταξαν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Σουλτάνον, δι' ἧς παρεπονοῦντο εὐσεβάστως ὅτι οἱ ὑπάρχοντες φόροι ἠδὲξήθησαν παρανόμως και ὅτι παρὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Χατ-Χουμαγιούν εἰσῆχθησαν και νέαι φόροι, οἷσι δ ἐπὶ τοῦ ἄλατος, δ ἐπὶ τοῦ καπνοῦ, δ ἐπὶ τοῦ οἴνου, δ ἐπὶ τῶν κομιστρων και δ ἐπὶ τῶν οἰκιῶν. Βεβαίως ἡ κοινοτάτη φρόνησις ὄφειλε νὰ παρακινήσῃ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν νὰ ἰκανοποιήσῃ τὰ δίκαια ταῦτα παράπονα, ν' ἀφοπλίσῃ τὴν αὐξουσαν δυσαρέσκειαν τοῦ λαοῦ και νὰ παραχωρήσῃ αὐτῷ ὑλικὰς τινὰς μεταρρυθμίσεις, ὅπως μὴ ἀναγκασθῆ βραδύτερον νὰ στέρξῃ και εἰς πολιτικὰς μεταρρυθμίσεις. Καὶ

ὅμως αἱ παραστάσεις τῶν Κρητῶν δὲν εἰσηκούσθησαν, καὶ τότε ἤρξατο πόλεμος ὑπερβᾶς ὅ,τι ἀναφέρει φρικτότερον ἢ ἱστορία τοῦ 1821.

Ὅσοι σήμερον μετὰ τὴν παράδοσιν τῶν Ἑλλήνων ἐθελοντῶν καὶ τὴν παράλυσιν τῆς ἀντιστάσεως τῶν Κρητῶν ὁμιλοῦσι περὶ τῆς ὅλης κρητικῆς ἐπαναστάσεως ὡς περὶ ῥωσσοελληνικῆς τινος σκευωρίας καὶ θέλουσι, παραγκινῶντες τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν, παραγνωρίζουσι τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, παραγνωρίζουσι ὅτι εἰς τὰ πρόσφατα συμβάντα ἐκδηλοῦται μοιραία ἱστορικὴ ἀνάγκη. Τὸ ὅτι οἱ πρόμαχοι τοῦ Ἀρκαδίου ἐπροτίμησαν μᾶλλον ν' ἀνατιναχθῶσι μετὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν εἰς τὸν ἀέρα, ἢ νὰ παραδοθῶσι, κινεῖ τὸ θάμβος ἡμῶν τῶν συγχρόνων, τῶν παντὸς σφοδροῦ πάθους ἐστερημένων. Ἄλλ' ἐπὶ τῆς πρώτης ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὅτε ὁ αἰὼν ἡμῶν, νεαρὸς ἔτι καὶ ἐνθουσιῶν, πύρρῳ ἀπεῖχε πάσης στενοκαρδίου ἀπογοητεύσεως, οὐδὲν ἄλλο προσεδωκῶμεν παρὰ τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει. Δὲν ἦτο, ὅχι, τέχνασμα καὶ βραδιουργία τὸ ὅτι οἱ νησιῶται κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1821 ὤμοσαν νὰ μὴ πλησιάσωσι τὰς συζύγους αὐτῶν, ἄχρις οὗ περαιωθῇ ὁ ἱερός ἀγὼν, τὸ ὅτι αἱ γυναῖκες ἐρρίπτοντο ἄτρομοι ἐν μέσῳ τῶν σφαιρῶν, ὅπως ἐνθαρρύνουσι τοὺς μαχομένους συζύγους καὶ ἀδελφούς, καὶ προετίμων τὸν ἐντιμον θάνατον τῆς ἐν αἰσχύνῃ ζωῆς. «Προτιμῶ,» ἔψαλλον καὶ ψάλλουσι καὶ σήμερον ἔτι αἱ Κρηῖσσαι «νὰ βεύσῃ τὸ αἷμά μου πορφοροῦν κατὰ γῆς, ἢ νὰ δεχθῶ τὰ φιλήματα τοῦ Τούρκου ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν μου.» Ἴσως τινὲς ἀποκαλέσωσι τὰ αἰσθήματα ταῦτα ἄξεστα καὶ ἀρχέτυπα· ἀλλ' οὐχ ἦττον ὑπάρχουσι καὶ τὰ σοφίσματα τοῦ τουρκικοῦ θπου

δὲν δύνανται νά τ' ἀναιρέσωσι. Καί παρ' ἡμῖν ἐν Γερμανίᾳ ὁ μυστικοσύμβουλος Σμάλτε Ἰδρωσεν, ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἐθνικός ἀγὼν τῶν Γερμανῶν κατὰ τὸ 1813 καὶ 1814 εἶναι μῦθος, ὅτι δὲν ὑπῆρξεν ἐνθουσιασμός, ἀλλὰ καθήκον, καὶ ὅτι τὰ πάντα ἐγένοντο, ὅπως ἐκτελεσθῶσιν αἱ διαταγαὶ τοῦ Βασιλέως. Εἰς παρομοίᾳς πλάνας ὑποπίπτει μέγα μέρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου ἀπέναντι τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως. Οἱ δημοσιογράφοι τῆς Δύσεως οὐδαμῶς διορθῶσι πατριωτισμόν, ἀλλὰ μόνον Ἑλληνας καὶ Ῥώσους πράκτορας, τῇ ἐπιταγῇ τῶν διποίων ἐξεγείρεται τὸ ἐθνικὸν φρόνημα τῶν Κρητῶν· δὲν ἐννοοῦσι ποία εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὠθοῦσα λαὸν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον δεινοπαθοῦντα, δὲν ἐννοοῦσιν, ὅτι νῦν ἀποτίεται ἡ αἱματηρὰ ὀφειλὴ τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Μελετόνη. Μόνον ὁ γινώσκων τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης δύναται νά κρίνῃ τὸ παρὸν καὶ νά ἐννοήσῃ, ὅτι ἄχρι τοῦδε ἐπὶ τῆς ἀτυχοῦς ἐκείνης νήσου ἐμαίνετο φυλετικός πόλεμος, ὅστις θὰ περατωθῇ διὰ τῆς ἐξουσίσεως τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης φυλῆς. Χωρὶς νά διαπράξῃ ἐγκλημα ἐσχάτης προδοσίας κατὰ τοῦ ἔθνους, οὐδεὶς τῶν συμβούλων τοῦ νεαροῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων ἠδύνατο νά καταλίπη ἀβοηθήτους τοὺς ἐν Κρήτῃ δημοθρήσκους παλαίοντας κατὰ τῶν ἀπίστων.

Τὰ συμβαίνοντα σήμερον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τιμῶσι τὸ μαντικὸν βλέμμα τοῦ βασιλέως τοῦ Βελγίου Λεοπόλδου, ὅστις κατὰ τὸ 1830 ἀπεποιήθη τὸ ἑλληνικὸν στέμμα μόνον, διότι δὲν ἤθελε νά ἄρξῃ βασιλείου ἠκρωτηριασμένου, νά ἄρξῃ Ἑλλάδος, ἐξ ἧς εἶχεν ἀποκοπῆ ἡ Κρήτη. Τὸ ἀγγλικὸν κοινοβούλιον ἦτο τότε διατεθειμένον ν' ἀναγνωρίσῃ τὰ δίκαια τῆς Κρήτης καὶ νά παραχωρήσῃ τὰς Ἰονίους νήσους, ἀμφότε-

ρα ὡς προῖκα τῆς ἀρτισυστάτου δυναστείας. Ἄλλ' ὁ Οὐβελιγκτὼν καὶ ὁ Ἀβερδὴν συνεφώνησαν μετὰ τοῦ Μετερνίχ ν' ἀνδρῶσιν Ἑλλάδα θηησιμαίαν καὶ ἀσθενῆ, νὰ πλάσῃσι κράτος, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ ἔμελλε νὰ ἦ-
ναι διηνεκῆς ἀγωνία καὶ οἰονεὶ καταδίκη τῆς ἐπαναστα-
τικῆς αὐτοῦ καταγωγῆς «Φοβοῦμαι» ἔγραφε προφητικῶς ὁ Λεοπόλδος τῇ 9 Φεβρουαρίου 1830 πρὸς τὸν δοῦκα τοῦ Οὐβελιγκτιῶν, «ὅτι ὁ χωρισμὸς τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς Ἑλ-
λάδος οὐδὲν καλὸν ὑπισχεῖται τῷ ἀρτισυστάτῳ κράτει. Οὕτως ἡ Ἑλλάς ἀκρωτηριάζεται ὀλικῶς καὶ ἠθικῶς καὶ
καθίσταται κράτος πτωχὸν καὶ ἀνυπεράσπιστον. Ἐὰν
βελτιωθῇ ἡ τύχη τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶναι πιστευτὸν,
ὅτι θὰ παραιτηθῶσι τῆς πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ὁ-
μοθρήσκους συμπαθείας... Ἡ πεποίθησίς μου εἶναι, ὅτι
ἡ Κρήτη δὲν δύναται νὰ ἐπανέλθῃ πλέον εἰρηρικῶς
ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Πῶς λοιπὸν θὰ ὀπο-
ταχθῇ ἡ χώρα; Ἡ χρῆσις τῶν ὀπλων εἶναι ἡ μόνη
ὀπολειπομένη διέξοδος.» Ἴσως ἀμφισβητήσῃ τις τὴν
γνώμην τοῦ Λεοπόλδου, διότι διέκειτο λίαν εὐμένως πρὸς
τὴν Ἑλλάδα, διότι, ὡς οἱ ἐπισημότατοι τῶν συγχρόνων
αὐτοῦ, εἶχεν ὀνειρευθῆ καὶ ἐκεῖνος τὸ φιλελληνικὸν ὀ-
νειρον, ὀπερ ὁ αἰὼν ἡμῶν φαίνεται νῦν ὀλοσχερῶς ἀ-
ποσεύσας· ἀλλὰ καὶ ἔτεροι ἤγιστα φιλέλληνες ὀλιτικοὶ
ἀνδρες ἀνωμολόγησαν, ὅτι ἡ ἀπόδοσις τῆς Κρήτης εἰς
τὴν Ἑλλάδα ἦν ὀλιτικὴ ἀνάγκη. Τῇ 16 Φεβρουαρίου
1830 ὁ λόρδος Πάλμερστον διεκήρυξεν ἐνώπιον τοῦ
Κοινοβουλίου, ὅτι ἡ Κρήτη ἔπρεπε νὰ καταστῇ ἑλλη-
νική, ὀπως προληφθῶσι νέαι περιπλοκαὶ ἐν Ἀνατολῇ,
καὶ ἀπεκάλεσε τὴν νῆσον φυσικὸν προμαχῶνα τῆς Ἑλ-
λάδος πρὸς νότον. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην συνάδουσι
πληρέστατα καὶ αἱ ἐκθέσεις τοῦ ἐπίσης ἤγιστα ἐνθου-

σιώντος ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων πρώτου πρεσβευτοῦ τῆς Πρωσσίας ἐν Ἀθήναις, ὧν τὴν μελέτην ἐπέτρεψέ μοι ἡ ὑψηλὴ φιλοφροσύνη τοῦ κόμητος Βίσμαρκ. Καὶ ὁ Κ. Λούζης ἐφρόνει κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1834, ὅτι ἡ ἀπόκτησις τῆς Κρήτης ἦν ἐγγύησις τῆς στρατιωτικῆς ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδος. «Εἶναι συγγνωστέα ἡ Ἑλλάς,» γράφει, «ἐποφθαλμιῶσα τὴν ἀπόκτησιν τῆς Κρήτης οὐχὶ ὑπὸ κατακτητικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ χάριν τῆς ἰδίας ἑαυτῆς ἀσφαλείας... ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν γεωγραφικὴν αὐτῆς θέσιν, ὅθεν ἐντὸς 24 ὥρων δύναται ν' ἀποβιβασθῆ ἑχθρικός στρατός εἰς Πελοπόννησον.» ¹⁾ Τὸ κατ' ἡμᾶς, ἡ πείρα τοῦ 1824 καὶ 1825 ἀπέδειξεν ἐναργέστατα πόσῃ στρατηγικὴν σπουδαιότητα ἔχει ἡ Κρήτη διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὡστε καὶ ἂν τις ἀφήσῃ κατὰ μέρος τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἱστορίαν, τὸ συμφέρον τῆς συντηρήσεως τῆς Ἑλλάδος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης. Τὸ ἠξεύρομεν ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Γαλλία ἰδίως δὲν γεννῶσι πλέον Βωφόρ, καὶ σήμερον, 200 ἀκριβῶς ἔτη μετὰ τὸ τελευταῖον ψυχορράγημα τῆς Κρήτης κατὰ τοῦ ἰσλαμικοῦ, εἰς τὸ ὅποιον ἡ Εὐρώπη σύμπασα παρέστη ἐν ἀγωνίᾳ, παριστάμεθα μάρτυρες θεάματος ἀκριβῶς ἀντιστρόφου. Τὰ θαυματουργὰ Σασσεπῶ, ἅτινα ἔσωσαν ἐν Μεντάνᾳ τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, θὰ ὑποστηρίξωσιν ἴσως καὶ αὖθις τὴν κλονιζομένην ἡμισέληνον. Ἄλλ' ἡ Ἑλλάς, καίπερ θυσιάζουσα τὸ παρόν, καίπερ ἀναγνωρίζουσα ἐξ ἀνάγκης ὅτι οὐδέποτε ἔσχε νόμιμον ὑπαρξίν, τοὔτεστι τὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου ἐπὶ τῆς Κρήτης, δὲν δύναται νὰ ἐνεχυριάσῃ τὸ μέλλον αὐτῆς.

¹⁾ Ἐκθεσις ὑπὸ ἡμερομηνίαν 29 Ἰανουαρίου 1834 (Ἐκ τοῦ Πρωσσιακοῦ ἀρχείου).

B'.

Ἐν τῇ πρώτῃ ἡμῶν πραγματεία ἐζητήσαμεν ν' αποδείξωμεν, ὅτι ἡ δυσπιστία καὶ αἱ προλήψεις, αἱ ἀφύπνισεν ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ τῆς Εὐρώπης, ἐξαλείφονται, ἅμα ὡς μελετήσῃ τις ἐπισταμένως τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης καὶ τὴν παρούσαν τῆς νήσου κατάστασιν. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται νὰ λησμονήσῃ τις τὰ γλαφυρὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Φαλμεράγερ καὶ τὰς περὶ τῆς παρακμῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἰδέας καὶ νὰ ζητήσῃ τὸν λόγον τῆς τε ἐκρήξεως καὶ τῆς πορείας τοῦ κρητικοῦ κινήματος ἐν μόναις ταῖς ἰδιαιτέrais περιστάσεσι τῆς νήσου. Πλανῶνται οἱ πιστεύοντες, ὅτι ἡ κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1866 ἐκδηλωθεῖσα ἐν Κρήτῃ δυσαρέσκεια ἦτο τεχνητὴ, ὑποκινηθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἢ ὑπὸ τῆς Ρωσσίας καὶ Ἀμερικῆς. Ἀπ' ἐναντίας, οἱ ἐν Ἀθήναις ἀπέτρεψαν ἐντόνως τοὺς νησιώτας ἀπὸ ἐξεγέρσεως, ἥτις « οὐδεμίαν παρεῖχεν ἐλπίδα ἐπιτυχίας »· αἱ δὲ θρυλλούμεναι ῥαδιουργίαι Ρώσων καὶ Ἀμερικανῶν πρακτόρων ὑπάρχουσι μόνον ἐν τῇ ἐντρόμφῃ φαντασίᾳ εὐαρίθμων δημοσιογράφων, οἵτινες διορῶσι πανταχοῦ τὸ ἀπειλητικὸν φάσμα τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, οὐδεμίαν δ' ἔχουσι γνῶσιν τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης. Καὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ἑλλάδι, οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ὑπῆρχε πολεμικὴ παρασκευὴ ἀπ' ἐναντίας, ἐντελῆς ἀπορία καὶ τῶν χρεωδεσπιάτων πολεμοφοδίων. Οἱ ἐπαναστάται δὲ εἶχον οὔτε ὄπλα, οὔτε πυρίτιδα· τὰς πρώτας δὲ αὐτῶν μάχας συνῆψαν διὰ πυροβόλων, ἅτινα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲν ἐξεπυρσοκρότου, καὶ διὰ πιστολίων, ἅτινα ἦσαν κινδυνωδέστερα διὰ τοὺς φίλους, ἢ διὰ τοὺς ἐχθρούς.

Ὅτε κατὰ τὸν Ἀπρίλιον ἐγένετο ἡ πρώτη συνάθροισις τῶν δυσηρησθημένων, ἥ ὅτε κατὰ Μάϊον ὑπεγράφη ἡ πρὸς τὸν Σουλτάνον ἀναφορά, οἱ νησιῶται ἤθελον νὰ ὀργανίσωσι εἰρηλικὴν μόνον διαδήλωσιν καὶ ἤλπίζον, ὅτι ἡ Πύλη θὰ εἰσακούσῃ, ὡς κατὰ τὸ 1858, τὰ αἰτήματά των καὶ θὰ κατευνάσῃ τὴν θύελλαν δι' ἐγκαίρων παραχωρήσεων. Ἀφοῦ δὲ ἐπεδόθη ἀντίγραφον τῆς ἀναφορᾶς εἰς τοὺς ξένους προξένους καὶ ἐξελέχθη τριακονταμελὴς ἐπιτροπή, ὅπως λάβῃ γνώσιν τῆς ἀπαντήσεως τῆς Πύλης, ἡ συνέλευσις διελύθη ἐν εἰρήνῃ. Ἡ ἔναρξις τοῦ κινήματος ἐγένετο οὕτω νομιμοτάτη. Ὅτε δὲ ὁ Ἰσμαήλ πασσᾶς ἀπήγγησεν ἐν βραχυλογίᾳ εἰς τοὺς ὑπογράψαντας τὴν ἀναφοράν, ὅτι «ἡ Α. Μ. ὁ Σουλτάνος οὐδὲν παραχωρεῖ ὑμῖν καὶ διατάττει νὰ διαλυθῆτε πάραυτα, ἄλλως θὰ γίνῃ χρῆσις τῆς βίας, θὰ συλληφθῆτε καὶ θὰ ριφθῆτε εἰς τὰ σιδηρά,» ἡ τριακονταμελὴς ἐπιτροπή εἶπε πληρέστατον δίκαιον διακηρύξασα, ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἔπραξεν ἢ νὰ ἐκφράσῃ τὰς εὐχὰς τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης, καὶ ὅτι ἐπομένως δὲν ἐξῆλθε τῶν ὀρίων τῆς νομιμότητος. Ἄλλ' ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις οὐδεμίαν παρέσχε πίστιν εἰς τὰς διαβεβαιώσεις τῆς ἐπιτροπῆς. Ἐνῶ οἱ Κρήτες ἀνωμολόγουν ἑαυτοὺς πιστοὺς καὶ ἀφωσιωμένους ὑπηκόους τῆς Πύλης, ἡ Πύλη προσεφέρειτο πρὸς αὐτοὺς ὡς πρὸς ἀντάρτας, ὑπὸ τοῦ ξενικοῦ ὀλεασθέντας χρυσοῦ. Ὁ διοικητὴς τῆς νήσου Ἰσμαήλ πασσᾶς ἔθεσεν, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τῆς βίας τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας τῶν Κρητῶν καὶ μετέβαλε τὴν εἰρηλικὴν αὐτῶν διαδήλωσιν εἰς αἱματηρὰν ἐπανάστασιν. Αὐτὸς διέταξε τὰς τουρκικὰς οἰκογενείας νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ φρούρια καὶ νὰ ἀφήσωσι τὴν λοιπὴν νῆσον εἰς τὴν διάκρισιν τῶν χριστιανῶν.

νων. Πρὶν ἔτι οὐδεὶς τῶν χριστιανῶν λάβη τὰ ὄπλα, ἐπολιτεύετο, ὡς ἐάν σύμπασα ἡ νῆσος εἶχεν ἀναπετάσῃ τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Συγκάλεσας τοὺς προξένους εἰς συμβούλιον, ἀνήγγειλεν αὐτοῖς, ὅτι εἶχεν ἀπόφασιν νὰ διαλύσῃ τὴν κρητικὴν ἐπιτροπὴν διὰ τῆς βίας. Οἱ πλεῖστοι τῶν προξένων ἐπολέμησαν τὴν ἐφαρμογὴν βιαίων μέτρων, εἰπόντες, ὅτι διετέλουν ἤδη εἰς σχέσεις μετὰ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὅτι εἶχον ἤδη λάβῃ παρ' αὐτῶν τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι, ἅμα ὡς ὁ πασσᾶς χορηγήσῃ εἰς τοὺς ὑπογράφοντας τὴν ἀναφορὰν ἀμνηστίαν, θὰ διαλυθῶσι μόνοι. Μόνον οἱ πρόξενοι τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἐπεδοκίμασαν τὴν γνώμην τοῦ Ἰσμαὴλ πασσᾶ· ὁ πρῶτος, διότι εἶχεν ὁδηγίαν νὰ μὴ συνεργήσῃ εἰς εἰρηνικὴν λύσιν τῆς διενέξεως, ὁ δεύτερος, διότι εἶχε διαταχθῆ νὰ ὑποστηρίξῃ ἐν πᾶσι τὸν γάλλον αὐτοῦ συναδέλφον. Ἄλλ' ὁ Ἰσμαὴλ πασσᾶς ἐγίνωσκεν ἄριστα, ὅτι ἦτο ἀτομικῶς μισητότατος παρὰ τοῖς χριστιανοῖς καὶ ὅτι σπουδαιοτάτη αἴτησις τῶν ὑπογράφων τὴν ἀναφορὰν ἦτο ἡ ἀνάκλησίς του. Δὲν ἤθελεν ἐπομένως ν' ἀκούσῃ οὔτε λόγον περὶ εἰρηνικῆς λύσεως τῆς διενέξεως· ἐπεθύμει ἀπ' ἐναντίας νὰ ᾤδησῃ τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὰ ἔσχατα, ὅπως διατηρήσῃ τὸ ἀξίωμα του καὶ ἀποκτήσῃ διὰ τῶν ἐντόνων αὐτοῦ μέτρων νέους τίτλους δόξης καὶ εὐγνωμοσύνης ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἰδὼν ἑαυτὸν ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῶν προξένων τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἀπέρριψεν ἀποτόμως πάντα συμβιβασμὸν καὶ ἀπέστειλε κρυφὰ λόχους τινὰς στρατιωτῶν κατὰ τῆς ἐπιτροπῆς· ἄλλ' ἡ ἐπιτροπὴ εἰδοποιηθεῖσα ὑπὸ τῶν κατοίκων, κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τὸν κίνδυνον καὶ νὰ σωθῇ εἰς Ἀποκόρωναν. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ Ἰσμαὴλ πασσᾶς, θέλων νὰ προκαλέσῃ διὰ παντὸς μέσου ἐπα-

νάστασιν, ὅπως καταγάγη ἔπειτα αἱματηρόν τινα θρίαμβον, σενεκέντρον τὰ στρατεύματά του περὶ τὰ φρούρια· συγχρόνως δὲ ἀπεβιβάζοντο ὑπὸ τὸν Σαχίν-πασσᾶν καὶ 6,000 Αἰγύπτιοι, οὓς ὁ ἀντιβασιλεὺς μαθὼν τὸν ἐν Κρήτῃ ἐπικείμενον κίνδυνον, ἀπέστειλεν εἰς βοήθειαν τῆς Πύλης.

Τότε διεδραματίσθη μυστηριώδης τις βραδουργία, προηγηθεῖσα τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀληθοῦς πάλης. Ἀναμνησκόμενος τις τὰς ἰδιοτελεῖς ὑπηρεσίας, ἃς παρέσχευεν ὁ Μεχμέτ-Ἄλῆς εἰς τὸ Διβάνιον, κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἑλληνικὸν ἀγῶνα, εὗρίσκει φυσικὸν τὸ ὅτι καὶ ὁ διάδοχος αὐτοῦ, ἀκολουθῶν τὰς παραδόσεις τῶν αἰγυπτίων δυναστῶν, ἐσκέφθη νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὰς περιστάσεις πρὸς ἴδιον ὄφελος καὶ συνέλαβε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ καταστῇ κύριος τῆς βασιλίδος τοῦ Ἀρχιεπαύτου. Ὁ αἰγύπτιος ἀρχηγός, ἅμα ἀποβάς, συνεννοήθη μετὰ τοῦ γάλλου προξένου καὶ ἐμηχανεύθη στρατήγημα, δι' οὗ αἱ ἐν Κρήτῃ ταραχαὶ ἐμελλον νὰ ἐπιφέρωσι τὴν προσάρτησιν τῆς νήσου εἰς τὴν Αἴγυπτον. Κολακεύων τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τοῦ λαοῦ, ἤρχισε νὰ χαρίζῃ εἰς τοὺς ναοὺς καὶ εἰς τὰ μοναστήρια πλοῦσια δῶρα· μεταβάς δὲ εἰς Ἀποκόρωναν, ὅπου εἶχε καταφύγει ἡ ἐπιτροπὴ ἤρχισε νὰ διαπραγματεύηται μετ' αὐτῆς περὶ προσαρτήσεως τῆς νήσου διὰ καθολικῆς ψηφοφορίας· διὰ τῆς προσαρτήσεως ταύτης, ἔλεγε, θ' ἀνατελῇ ὁ χρυσοῦς αἰὼν διὰ τὴν νῆσον καὶ ὑπέσχετο, ὅτι ἡ αἰγυπτιακὴ κυβέρνησις ἐμελλε νὰ συστήσῃ τὴν πρὸ πολλοῦ ζητουμένην Τράπεζαν, ν' ἀνδρόση σχολεῖα, νὰ κατασκευάσῃ ὁδοὺς, νὰ χαρίσῃ ἐπὶ τινα ἔτη τοὺς φόρους, κτλ. Ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε τὴν φρόνησιν νὰ δεχθῇ τὰ χρηματικὰ δῶρα τοῦ Σαχίν-πασσᾶ· περὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως

υποσχέσεων ἐζήτησεν ἐγγράφους ἐγγυήσεις. Ἄλλ ὁ αἰ-
 γύπτιος πασσᾶς δὲν ἠδυνήθη νὰ χορηγήσῃ ταιαύτας·
 ἐπειδὴ δ' ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ εἶχε φθάσει ἡ φήμη
 τῶν πολεμικῶν παρασκευῶν τοῦ Ἰσμαήλ πασσᾶ, ἡ ἐπι-
 τροπὴ διέκοψε τὰς διαπραγματεύσεις καὶ ὁ Αἰγύπτιος
 ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Χανιά ἀπρακτος. Ἄλλὰ
 τὸ μικρὸν τοῦτο ἐπεισόδιον ἔσχε μεγάλα ἀποτελέσματα.
 Ἡ ἀπέχθεια κατὰ τῆς προσαρτήσεως εἰς τὴν Αἴγυπτον
 ἀφύπνισεν εἰς τὰ πνεύματα τὴν ἰδέαν τῆς ἐνώσεως με-
 τὰ τῆς μητρὸς πατρίδος ὡς τὴν μόνην δυνατὴν σωτη-
 ρίαν. Ἡμισυ ὄλον ἔτος εἶχεν παρέλθῃ ἤδη ἀπὸ τῆς
 ἐνάρξεως τοῦ κινήματος· ἀπειλαὶ καὶ στρατιωτικὰ μέ-
 τρα ἦσαν ἡ μόνη εἰς τὴν ἀναφορὰν τῶν Κρητῶν δο-
 θεῖσα ἀπάντησις· οἱ μουσουλμάνοι τῆς νήσου εἶχον ἤδη
 λάβει τὰ ὄπλα· ὁ δὲ Ἰσμαήλ πασσᾶς εἶχε παρασκευά-
 σει τὰ πάντα πρὸς τρομερὸν φυλετικὸν πόλεμον. Ἐν
 ταιαύτῃ καταστάσει πραγμάτων ἡ ἐπιτροπὴ ἐνόησεν,
 ὅτι ἡ Πύλη δὲν σκοπεύει νὰ θεραπεύσῃ τὰ κρητικὰ
 παράπονα καὶ ὅτι πᾶς περαιτέρω δισταγμὸς ἔσται ὀλέ-
 θριος καὶ ἐξέδωκε μὲν Ἰουλίῳ 1866 τὸ ψήφισμα τοῦ-
 το. «Ὁ λαὸς τῆς Κρήτης συνελθὼν εἰς γενικὰς κατ'
 ἐπαρχίας συνελεύσεις καὶ σκεφθεὶς τὰ πρὸς σωτηρίαν
 τῆς πατρίδος, ἐπειδὴ ὁ γενικὸς διοικητὴς μετ' ὄλων
 τῶν ὀργάνων καὶ ὑπαλλήλων αὐτοῦ Ὀθωμανῶν καὶ
 χριστιανῶν δὲν ἔπαυσεν ἐπιβουλευόμενος τὸν τόπον καὶ
 τὰ δίκαια αὐτοῦ ζητῶν διὰ παντὸς τρόπου τὴν ἐξόν-
 τωσιν τῶν χριστιανῶν· ἐπειδὴ παραμορφώσας τὰ πράγ-
 ματα καὶ ἀποδώσας πολεμικὰς καὶ ἐχθρικὰς διαθέσεις
 εἰς τὸν τόπον ἐπροκάλεσεν ἀρνητικὴν ὄλως καὶ ἀπει-
 λητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀναφορὰν μας καὶ τὴν ἀπο-
 στολὴν στρατῶν καὶ στόλων ἐμβαλῶν ματαίας ὑποφίας

εἰς τὴν σεβαστὴν αὐτοκρατορικὴν κυβέρνησιν· ἐπειδὴ ἀ-
 μελήσας τὰ διοικητικὰ του καθήκοντα καὶ διενεργῶν ἀ-
 ταξίας καὶ ἐγκλήματα πρὸς ἐνοχοποιήσιν δῆθεν τοῦ τό-
 που συνέτεινεν εἰς τὴν παραλυσίαν τῆς τάξεως καὶ εἰς
 τὴν ἀπελπισίαν τοῦ λαοῦ· διὰ ταῦτα ἀποφασίζει οὗτος
 καὶ ἐγκρίνει: α') ἀποκηρύττει τὸν γενικὸν διοικητὴν τῆς
 Κρήτης Ἰσμαὴλ πασᾶν μεθ' ὅλων ἀνεξαίρετως τῶν
 ὀργάνων καὶ ὑπαλλήλων αὐτοῦ Ὀθωμανῶν καὶ Χριστια-
 νῶν· β') κηρύττει ἀκύρους ὅλας τὰς μέχρι τοῦδε πρά-
 ξεις αὐτοῦ, αἰτινες ἀναφέρονται εἰς τὸ εἰρηρικὸν κίνη-
 μα ἡμῶν, καὶ δὲν ἀναγνωρίζει οὔτε δέχεται εἰς τὸ ἔ-
 ξῆς οὐδεμίαν οἰανδήποτε ἀνάμιξιν αὐτοῦ εἰς τὰ πράγ-
 ματα τῆς πατρίδος· γ') ἀναθέτει τὰς ἐλπίδας καὶ τὴν
 ἀρροσίωσιν του ὁ λαὸς τῆς Κρήτης εἰς μόνον τὸν σεβα-
 στὸν αὐτοῦ αὐτοκράτορα Σουλτάν· Ἀπτούλ· Ἀζίζ· Χάν καὶ
 εἰς τὰς τρεῖς μεγάλας δυνάμεις, Ἀγγλίαν, Ῥωσσίαν καὶ
 Γαλλίαν, καὶ ἐπικαλεῖται παρ' αὐτῶν τὴν βελτίωσιν τῆς
 τύχης του». Καὶ τῇ 21 Αὐγούστου 1866 ἐξεδόθη ἐξ
 Ἀποκορώνων ἡ πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν τριῶν
 προστάτιδων δυνάμεων διακήρυξις ἀναγγέλλουσα, ὅτι οἱ
 Κρήτες, «ἀφοῦ ἐπεκαλέσθησαν εἰς μάτην τὴν φιλαν-
 θρωπίαν τῆς Πύλης, ἀναγκάζονται νὰ δράξωσι τὰ ὅπλα,
 ὅπως ὑπερασπισθῶσι τὴν ζωὴν καὶ ἰδιοκτησίαν αὐτῶν
 καὶ ἀποκρούσωσι τὴν βίαν διὰ τῆς βίας.» Ὡς βλέπει ὁ
 ἀναγνώστης, ἡ αἰγυπτιακὴ βασιουργία παρήγαγε καρ-
 ποὺς, ἀλλ' οὐχὶ τοὺς προσδοκωμένους. Μετὰ τινος ἡμέ-
 ρας τῇ 2 Σεπτεμβρίου 1866, ἡ Ἐπιτροπὴ ἀνεκήρυξεν
 ἐκ Σφακιῶν τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλ-
 λάδος.

Οὕτως οἱ Κρήτες μικρὸν κατὰ μικρὸν προέβησαν ἐξ εἰ-
 ρηνικῆς καὶ δικαίας διαμαρτυρήσεως εἰς ἔνοπλον ἀνταρσίαν·

οὐδὲν δὲ σφαιρωτέρον τῆς γνώμης, ὅτι ξένοι τυχοδιώκται ἐφῆρμωσαν ἐν Κρήτῃ τὴν πολιτικὴν τῶν ἐθνικοτήτων καὶ ἐξώθησαν τοὺς πτωχοὺς Κρήτας εἰς ἐπανάστασιν. Ὁ ἀληθὴς πρωτουργὸς τῆς ἐπαναστάσεως ἦν ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις· δικαίως δὲ λέγει ἔκθεσις τοῦ ἐν Χανίοις Ἰταλοῦ προξένου πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν. « Ἀντὶ νὰ πείσῃ τοὺς Κρήτας νὰ διαλυθῶσιν ἐν ἡσυχίᾳ, ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ ἐξεγερθῶσι καὶ νὰ ζητήσωσιν ἐνόπλιως τὰ δικαιώματα καὶ τὰ προνόμια, ἅτινα πρὸ μικροῦ εἶχον ἐκλιπαρήσει εἰρηνικῶς καὶ ἐν συστολῇ. » Ὁ ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως ἐνθουσιασμός ἤρχισεν ἐν Ἑλλάδι μάλιστα κατὰ τὸν Αὐγούστου καὶ Σεπτέμβριον τοῦ 1866. Τότε δηλαδὴ, ἀφοῦ ἐγένετο γνωστὸν ἐν Ἑλλάδι, ὅτι ἡ Κρητικὴ Ἐπιτροπὴ εἶχε καλέσει τοὺς νησιώτας εἰς τὰ ὄπλα καὶ ἀνακηρύξει τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσιν, πᾶσα περὶ τοῦ παραβόλου τῆς ἐπιχειρήσεως παράστασις ἤθελεν εἶσθαι ἄτοπος, οὐδ' ἦτο πλέον δυνατόν νὰ κατισχύσῃ ἡ φρόνησις καὶ ἡ μετριοπάθεια τοῦ πατριωτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς σύμπας κατελήφθη ὑπὸ ἀπεριγράπτου συγκινήσεως. « Ἄλλ' ἤθελεν ἄρα γε, » γράφει ἀγγλικὴ τις ἐφημερίς, « μείνῃ ἀκίνητος ἡ γηραιὰ Ἀγγλία, ἐὰν οἱ ἐν τῇ Ἰνδικῇ Ἀγγλοὶ ἠναγκάζοντο ν' ἀναλάβωσιν ἀγῶνα περὶ ζωῆς καὶ θανάτου κατὰ τῶν Σιπαίων; » Πάραυτα συνέστη ἐν Ἀθήναις ἡ « Κεντρικὴ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ, » ἤρχισαν συνεισφοραὶ πρὸς ἀγορὰν ὀπλων καὶ πολεμφοδίων· πολυάριθμοι ἐθέλονται ἔσπευσαν εἰς Κρήτην, ἡ δὲ κυβέρνησις συνέταξε τὸ ἐκτενὲς ἐκεῖνο ὑπόμνημα πρὸς τὰς δυνάμεις, δι' οὗ ἐκήρυττεν ὅτι « ἡ Ἑλλάς, ἥτις ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, ὡς ἐκ τῆς ταυτότη-

τος τῆς φυλῆς καὶ τῆς γλώσσης μετὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων τῆς Τουρκίας συμμερίζεται πάντα αὐτῶν τὰ δεινοπαθήματα, δὲν δύνανται νὰ μείνῃ ἀπαθῆς θεατῆς τῶν ἀπεγνωσμένων ἀγώνων τῶν Κρητῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως αὐτῶν.»

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ἡ ἔναρξις τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐν Κρήτῃ ἀνεβάλλετο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν. Τὸ πρῶτον αἷμα ἔρβυσε ἐν Σέλινον. Οἱ Τοῦρκοι ἐπέπεσαν διὰ νυκτὸς κατ' ἑνὸς χριστιανικοῦ χωρίου, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν ἀπολέσαντες 2—3 νεκρούς. Εὐθὺς μετέπειτα ἐγένοντο πολλαχοῦ τῆς νήσου μικραὶ ἀψιμαχίαι· ἀλλ' ἀμρότερα τὰ διαμαχόμενα μέρη ἐζήτουν ν' ἀποφύγῃσιν ὀριστικὴν σύγκρουσιν. Μετὰ μικρὸν ἡ κρυφία διχόνοια μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Αἰγυπτίων ἐβοήθησε τοὺς ἐπαναστάτας, ὅπως καταλάβωσι τὴν πρῶτην λαμπρὰν αὐτῶν νίκην. Ὁ Ἰσμαὴλ πασσαῶς εἶχε διατάξει τὸν Αἰγύπτιον στρατηγὸν ν' ἀποστείλῃ εἰς Βρῦσσαις τῶν Ἀποκορώνων 4 τάγματα, ἐπὶ σκοπῷ ν' ἀποκόψωσι τὰς μεταξὺ Ρεθύμνου καὶ Κυδωνίας συγκοινωνίας καὶ νὰ καταλάβωσι τὰς κλεῖδας τῶν Σφακιῶν, τὰ Ἀποκόρωνα. Οἱ Αἰγύπτιοι κατέλαβον τῶν ἀνευ ἀντιστάσεως τὰ στενὰ τῶν Βρυσσῶν· ἀλλὰ φαίνεται, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἤθελον νὰ δώσωσιν εἰς τοὺς Αἰγυπτίους συμμαχητὰς τῶν ἀπόγευμά τι τῶν κινδύνων τοῦ ὄρεινοῦ πολέμου ἐν Κρήτῃ καὶ νὰ ἐμβάλωσιν αὐτοὺς εἰς παγίδα. Διότι οἱ Κρητῆς δὲν ἐβράδυναν ν' ἀποκόψωσιν ἐν πρώτοις εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὰ κατατόπια ξένους τὸ νερόν· περικυκλώσαντες δ' αὐτοὺς πανταχόθεν, ἀπέκρουσαν τὰ εἰς βοήθειάν των ἀποσταλέντα στρατεύματα καὶ ἐβίασαν αὐτοὺς, μετὰ τριήμερον μάχην, νὰ συνθηκολογήσωσι. Ἄλλὰ τὸ μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων μῖσος

δὲν εἶχεν ἔτι ἐξαφθῆ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἐπέτυχον ἐπιει-
κεστάτους ὄρους, ἀποχωρήσαντες μετὰ τῶν ὄπλων, τῶν
ἀποσκευῶν καὶ τῶν τροφῶν των. Ἡ ἠθικὴ σημασία
τῆς πρώτης ταύτης ἐπιτυχίας ἦτο πολὺ σπουδαιότερα
τῆς στρατιωτικῆς. Οἱ χριστιανοὶ ἀπέκτησαν μεγάλην
πεποιθήσιν εἰς ἑαυτοὺς καὶ ἤρχισαν ἔκτοτε νὰ τείνω-
σιν ἦττον εὐμενὲς τὸ οὖς εἰς προτάσεις συμβιβασμοῦ.

Μετὰ μικρὸν σύμπας ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς
νήσου ἴστατο ἔνοπλος, οὐδεμίαν δὲ παρήρχετο ἡμέρα
χωρὶς νὰ γίνῃ μετὰξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων συμ-
πλοκὴ τις, φόνος, ἢ δῆσις. Βαθμηδὸν αἱ πεδιάδες ἐγ-
κατελείφθησαν ὑπὸ τῶν κατοίκων. Ἐὰν ἀπῆντα τις ἐ-
νιαχοῦ, ὡς ὁ Ἄγγλος Σκίερ ἐν Μεσσαρᾷ, χωρικοὺς ἐρ-
γαζομένους εἰς τοὺς ἀγρούς των ὡς ἐν καιρῷ εἰρήνης,
ἐξεπλήτετο διὰ τὸ σπάνιον φαινόμενον. Οἱ πλεῖστοι τῶν
Κρητῶν ἡροτρίων καὶ ἐθέριζον μόνον εἰς τὰ μετὰξὺ
τῶν μαχῶν διαλείμματα· πολλάκις δὲ οἱ πυρροβολισμοὶ
συμπλοκῆς τινος εἴλκυον ἐκ τῶν ἐγγύς ἀμπελώνων καὶ
ἐλαιώνων τὰ φιλοπόλεμα παληχάρια. Εἰς τοὺς ἐν ταῖς
πόλεσι χριστιανοὺς ἐπέβαλλον σιωπὴν τὰ κανόνια τῶν
Τούρκων· ἀπ' ἐναντίας ὅμως ὅσοι τῶν Τούρκων, παρα-
κούσαντες τὴν προσταγὴν τοῦ Ἰσμαὴλ πασσᾶ, δὲν κα-
τέφυγον εἰς τὰ φρούρια, εὐρέθησαν μετ' οὐ πολὺ εἰς
τὴν διάκρισιν τῶν χριστιανῶν, ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ πο-
λυαριθμοτέρων. Ἡ θέσις τῶν πραγμάτων εἶχε καταστῆ
τοσοῦτον κρίσιμος, ὁ κίνδυνος ἦτο τοσοῦτον γενικὸς,
ὥστε ἡ Πύλη ἐπέσειθη διὰ τὸ προκαλέσας τὴν κατα-
γίδα, ὁ Ἰσμαὴλ πασσᾶς, δὲν ἠδύνατο νὰ τὴν κατευ-
νάσῃ καὶ ἐπεκαλέσθη τὴν πείραν καὶ τὴν δεξιότητα τοῦ
Ἀλβανοῦ Μουσταφᾶ, χρηματίσαντος ἄλλοτε ἐπὶ πολλὰ
ἔτη διοικητοῦ τῆς Κρήτης. Ἀφίχθεις τῇ 11 Σεπ-

τεμβρίου εις Κρήτην ὁ Μουσταφᾶς ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τῶν Τουρκοαἰγυπτίων, ὧν ὁ ἀριθμὸς συνεποσοῦτο εἰς 40,000 ἀνδρῶν περίπου, ἀπέπεμψε τὸν ἀνίκανον ταραξίαν Ἰσμαήλ καὶ προσεπάθησε ν' ἀνακτήσῃ ἑ, τι εἶχεν ἀπολέσει ὁ προκάτοχός του διὰ τετραμήνου ἀβελτηρίας καὶ ἀδεδιότητος. Ἡ νῆσος ἐκηρύχθη εἰς κατάστασιν πολιορκίας. Ἀλλὰ τὰ πράγματα εἶχον ἤδη δεινωθῆ. Ἡ συνδιαλλακτικὴ προκήρυξις τοῦ Μουσταφᾶ πασαῦ οὐδεμίαν εὐρεν ἡχώ. Αἱ ἐκ τῆς προτέρας διοικήσεως τοῦ Μουσταφᾶ πασαῦ ἀναμνήσεις καθίστων τοὺς Κρητὰς δυσπίστους πρὸς τὰ συνδιαλλακτικὰ αὐτοῦ φρονήματα. Ἄλλως τε δὲ, ὁ ἕκτατος ἀπεσταλμένος εἶχεν ἀποσταλλῆ λίαν ἀργά, ἀφοῦ προηγουμένως ἡ Πύλη ἠρνήθη μετὰ πεισμονῆς πᾶσαν παραχώρησιν καὶ ἀπήντησεν εἰς τὴν εὐπειθῆ ἀναφορὰν τῶν κατοίκων διὰ τῆς χρήσεως τῆς βίας. Εἰς τὴν προκήρυξιν τοῦ πονηροῦ Ἀλβανοῦ ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπήντησεν δι' ἑτέρας πολεμικῆς προκηρύξεως πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κρήτης.

Εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων ἀψιμαχιῶν, ἃς συνεκρότησε μετὰ τῶν φιλοπολέμων ἐπαναστατῶν, ὁ πολύπειρος Ἀλβανὸς ἐνόησε πόσον δεινὴ ἦτο ἡ θέσις τῶν πραγμάτων. Κατώρθωσε μὲν εἶναι ἀληθὲς, νὰ προβῆ ἄχρι τοῦ Κανδάνου καὶ νὰ σίωσῃ τοὺς αὐτόθι πολιορκουμένους καὶ κατὰ τοῦ λιμοῦ παλαιόντας Τούρκους· ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπάνυδόν του προσεβλήθη γενναίως ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν παρὰ τὰς Σιδηρᾶς Πύλας καὶ ὑπέστη οὐχὶ μικρὰς ἀπώλειας. Ἐπὶ τοῦ λόφου Ρίζου μεταξὺ τῆς πεδιάδος τῶν Χανίων καὶ τῶν Λευκῶν Ὁρέων εἶχε συναθροισθῆ στίφος τι Κρητῶν, ἀπειλοῦν τὴν Μάλαξαν, σπουδαίαν στρατηγικὴν θέσιν, κατεχομένην ὑπὸ τῶν Τουρκοαἰγυπτίων. Οἱ ἐπαναστάται, κρυβέν-

τες εἰς τοὺς ἐλαιῶνας, ἤρχισαν νὰ πυροβολῶσι κατὰ τῶν Τούρκων, οἵτινες ἤθελον νὰ κόψωσι σταφυλάς. Ἐτεροι δ' ἐπαναστάται, ἐλθόντες ἐκ Κεραμιῶν, κατέλαβον καιριωτάτην τινὰ θέσιν, ὅθεν οὔτε ἡ προσβολὴ τῆς φρουρᾶς τῶν Χανίων, οὔτε τὸ ἐν Μάλαξᾳ πυροβολικὸν ἠδυνήθη νὰ ἐκδιώξῃ αὐτούς, ἄχρις οὗ τὸ τέλος ἡ ἔλλειψις τῶν πολεμοφοδίων τοὺς ἠνάγκασε νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς Κεραμιά. Τὴν τόλμην ταύτην τῶν ἐπαναστατῶν θέλων νὰ τιμωρήσῃ ὁ Μουσταφᾶς ἀπέστειλε κατὰ τῶν Κεραμιῶν καὶ τῆς Θερισσοῦ σῶμα ἐκ χιλίων ἀνδρῶν. Ἄλλ' ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐπανελήφθησαν αἱ σκηναὶ τοῦ 1821. Οἱ ἐπαναστάται ὑπεχώρουν βῆμα πρὸς βῆμα· ἐπωφελοῦμενοι ἐκ πάσης καμπῆς τῆς ὁδοῦ, ἐκρύπτοντο ὀπίσθεν τῶν βράχων καὶ περιέμενον κατάλληλον στιγμὴν, ὅπως διὰ τῆς εὐθυβολίας αὐτῶν ἐνσπείρωσιν εἰς τὰς ἐχθρικὰς τάξεις τὸν τρόμον. Οἱ Τούρκοι δὲν κατώρθωσαν οὔτε νὰ διασκορπίσωσιν ἢ νὰ περικυκλώσωσι τοὺς Κρήτας, οὔτε νὰ καταλάβωσι σπουδαίαν τινὰ στρατηγικὴν θέσιν. Ἀμφότερα τὰ διαμαχόμενα μέρη ἀντεποιούντο τὴν νίκην. Ἄλλ' ὅπως ποτ' ἂν ἦ οἱ Κρήτες εἶχον κερδίσει ἠθικῶς, διότι δὲν ἐτρέπησαν εἰς φυγὴν ἐνώπιον τηλικαύτης δυνάμεως καὶ ἠδυνήθησαν ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὴν προσβολὴν καλῶς γεγυμνασμένων καὶ ὀπωσοῦν πειθαρχούντων στρατευμάτων. Ὁ Μουσταφᾶς ἐδιδάχθη, ὅτι οἱ ἐχθροὶ του δὲν συνείδηζον νὰ φεύγωσιν εἰς τὸν πρῶτον πυροβολισμόν. Παρεσκευάσθη λοιπὸν νὰ ἐπιχειρήσῃ δευτέραν, σπουδαιότεραν ἐκστρατείαν κατὰ τοῦ προφυργίου τῆς κρητικῆς ἐλευθερίας, κατὰ τῶν Σφακιῶν, καὶ περὶ τὰ μέσα Ὀκτωβρίου κατέλιπε τὰ Χανιά, ὅπως προβῆ διὰ τῶν στενῶν τοῦ Πλατάνου πρὸς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Ὀμαλοῦ. Ἀκολουθῶν τὸ ρεῦμα

τοῦ Πλατάνου, ἔφθασεν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἀληκιανοῦ καὶ κατέλαβε δεξιὰ τῶν Λάκκων ὄχυράν τινα θέσιν, ἐνῶ οἱ ἐκ τοῦ χωρίου τῶν ἐκδιωχθέντες Λακιῶται ἐπυροβόλουν ἐκ τῶν ὑπερκειμένων Λευκῶν Ὅρεων κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου. Δεινότερον ἐγένετο το πρᾶγμα, ὅτε ὁ Μουσταφᾶς εἰσῆλθεν εἰς στενοπορίαν τινα παρὰ τὴν Θέρισσον. Ματαίως ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐκανονοβόλει τὸ παρα τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Πλατάνου ὄρεινόν χωρίον Ζούρβα, ὅπου εὐρίσκειτο τὸ φαρμακεῖον καὶ τὸ νοσοκομεῖον τῶν ἐπαναστατῶν! Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Ζούρβας ἠῦξησεν ἐκ 300 εἰς 1,600 ἄνδρας, τρεῖς ἔφοδοι τῶν Τούρκων ἀπεκρούσθησαν καὶ ὁ Μουσταφᾶς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ ἀπρακτος. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν κατέπλευσε τὸ πρῶτον εἰς Κρήτην τὸ «Πανελλήνιον» κομίζον ἐθελοντάς, ὅπλα, πολεμοφόδια καὶ χρήματα πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐπαναστάσεως. Οἱ Τούρκοι ἀπεκάλεσαν αὐτὸ «Διαβολοβάπορον» διότι τὸ μικρὸν ἀτμόπλοιον, ὑπὸ ἀτρόμου ἀγόμενον πληρώματος, κατώρθωσεν ἐπανειλημμένως ν' ἀποφύγῃ τὰς μεγάλας καὶ βαρεῖας ὀθωμανικὰς φρεγάτας καὶ νὰ παραβιάσῃ τὸν ἀποκλεισμόν τῆς Κρήτης.

Ἡ πρώτη ἐμφάνις τοῦ Πανελληνίου εἰς τὰ παράλια τῶν Σφακιῶν ἐπροξένησε φυσικῶ τῷ λόγῳ εἰς τοὺς ἐπαναστάτας χαροποιὰν συγκίνησιν· πάντες ἔσπευσαν πρὸς τὴν θάλασσαν, ὅπως δεξιωθῶσι τοὺς ἐξ Ἑλλάδος ἀφιχθέντας ἐθελοντάς καὶ μετακομίσωσιν εἰς ἀσφαλὲς μέρος τὰ πολεμοφόδια. Οὕτως ἡ ὄχηρὰ θέσις τῆς Θερισσοῦ ἔμεινεν ἔρημος προμάχων καὶ κατελήφθη ἀμαχητὶ ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ πασσαῖ. Ἄλλ' οἱ Κρήτες, ἅμα μαθόντες τοῦτο, ἐπανῆλθον ἐκ τῶν παραλίων πληρεῖς θάρρους καὶ διὰ νέων ἐφωδιασμένοι ὅπλων, περι-

κύκλωσαν τὴν Θέρισσον καὶ κατέλαβον τὴν πρὸς τὸν Πλάτανον καὶ τοὺς Λάκκους ὁδὸν, ὁ Μουσταφᾶς μάλιστα καὶ μετὰ βίας κατώρθωσε, πιεζόμενος πανταχόθεν, νὰ εὕρῃ μεταξὺ Δράκωνας καὶ Μάλαξας διέξοδόν τινα πρὸς τὴν πεδιάδα καὶ ν' ἀποστείλῃ ἐκεῖθεν ἀγγέλους εἰς Χανία. Οἱ ἐν τῇ πόλει εἶχον ἤδη ἀκούσει τοὺς πυροβολισμοὺς καὶ τὸν θόρυβον τῆς μάχης· ἔντρομοι δ' ἔμαθον ὅτι ὁ στρατὸς σύμπας διετέλει εἰς Θέρισσον περικεκυκλωμένος ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Δύο ἀποσπάσματα, θέλοντα νὰ διασχίσωσι τὸν ἀποκλεισμόν, περιεκυκλώθησαν καὶ κατεστράφησαν, περισωθέντων μάλιστα 20 ἀνδρῶν. Οἱ Κρήτες ὑπελόγησαν τὰς ἀπώλειαι τοῦ ἐχθροῦ εἰς 700 ἀνδρας. Ὁ Μουσταφᾶς, βλέπων ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκστρατείας συνεφώνει ἥμισυ πρὸς τὰς πομπώδεις ἐκθέσεις, δι' ὧν ἐζήτει ν' ἀπατήσῃ τὸ Διβάνιον καὶ τοὺς Εὐρωπαίους, ἐξεδικήθη ἐπὶ τῶν ἐμφύχων ὄντων, ἅτινα εἶχον περιέλθει εἰς χεῖράς του. Καταπνίζοντα ἐρείπια ἐσημείου τὸν δρόμον τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ.

Ὁ Μουσταφᾶς, ἀναπαυθεὶς μικρὸν εἰς Δράκωνας καὶ ἐφοδιασθεὶς διὰ τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, ὤδευσε, πυρπολῶν καὶ δηγῶν πᾶν τὸ προστυχόν, πρὸς τὸ Ῥίζον. Φθάς δ' εἰς Κράπην, ἀπεπειράθη νὰ εἰσδύσῃ ἐκεῖθεν εἰς Ἄσκυρον καὶ εἰς Σφακιά, εὗρεν ὅμως εἰς Στύλαις τοσοῦτον πείσμονα ἀντίστασιν, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Καλύβαις, ὅπως περιμείνῃ ἐκεῖ τὴν ἔλευσιν ἐπικουριῶν. Οἱ Αἰγύπτιοι εἶχον ἐξελεγχθῆ ἀνικανώτατοι περὶ τὸν ὄρεινόν πόλεμον, τοῦθ' ὅπερ ἠνάγκασε τὸν Μουσταφᾶν νὰ προσλάβῃ 1000 Ἀλβανούς, μεθ' ὧν προέβη διὰ τοῦ Ἀποκορώνου ἄχρι τοῦ Βάρνου, παρενοχλούμενος ἀπαύστως καὶ πιεζόμενος ὑπὸ τῶν χρι-

στιανῶν, μὴ δυνάμενος ὅμως νὰ συνάψῃ μετ' αὐτῶν ὀριστικὴν τινα μάχην. Καθ' ὁδὸν οἱ ἄτακτοι μουσουλμάνοι καὶ οἱ ἐκ τῆς ἐν Βρύσσαις ἤττης παρωρισμένοι Αἰγύπτιοι ἐξωλίσθησαν εἰς παρεκτροπὰς ἀξιοδρηνήτους. . . Οἱ κάτοικοι περιόσεις, κατέφυγον εἰς Σφακιά ἢ ἐκρύβησαν κατὰ τὴν παλαιὰν αὐτῶν συνήθειαν εἰς σπήλαια. Πολυἀριθμὸν τι στῆφος εὔρεν ἄσυλον εἰς παραθαλάσσιόν τι σπήλαιον, ὅπερ ὡς ἐκ τῆς στενῆς αὐτοῦ εἰσόδου ἦτο δυπρόσιτον· ἀλλ' οἱ Τούρκοι ἤρχισαν νὰ κανονοβολῶσι τὸ σπήλαιον, ἄχρις οὔ ἐφονεύθησαν πάντες οἱ ἐν αὐτῷ. Οἱ ἀνταποκριταὶ εὐρωπαϊκῶν τινων ἐφημερίδων προσεπάθησαν νὰ συγχύσωσι τὴν σκηνὴν ταύτην μετὰ τοῦ φοβεροῦ δράματος τοῦ Μελιδόνι καὶ διῆχυρίσθησαν ὅτι ἡ φήμη ἦτον ἀπλοῦς μῦθος, προερχόμενος ἐκ συγχύσεως. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐν Κρήτῃ ὑπάρχουσι πολλὰ χωρία φέροντα τὸ ὄνομα Μελιδόνι, παραγόμενον ἐκ τοῦ Μελιγούνη, δηλαδὴ ἐκ τοῦ γένους ἐκείνου τῶν μυρμηκῶν, ὅπερ σκάπτει τὰς φωλεὰς αὐτοῦ εἰς τὴν ἄμμον. Ἄλλὰ τὸ ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 περιβόητον Μελιδόνι κεῖται εἰς Μυλοπόταμον· ἡ δὲ ἄνωθι περιγραφεῖσα σκηνὴ τῆς προσφάτου ἐπαναστάσεως διεδραματίσθη εἰς Ἀποκόρωνα, παρὰ τὸν Κεφαλαῖν.

Ἄφου ὁ Μουσταφᾶς κατηρέμωσε τὸν Αποκόρωναν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ δυνηθῆ νὰ ὑποτάξῃ αὐτὸν ἐντελῶς, ἐπέστρεψεν εἰς Βαρέ, ὅπου ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ εἶχεν ὀχυρωθῆ ὁ ἀρχηγὸς Ζιμβρακάκης μετὰ 200 Ἑλλήνων ἐθελοντῶν καὶ πολυαριθμῶν ἐγγυρίων. Οἱ ἐπαναστάται ἦσαν διηρημένοι. Ἡ μεταξὺ τῶν ξένων ἐθελοντῶν καὶ τῶν ἐγγυρίων διχόνοια, παραταθεῖσα καθ' ἕλλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος, εἶχεν ἀρχίσει ἔκτοτε. Οἱ Κρήτες ἦσαν ἄσπονδοι πολέμιοι πάσης ἐκ τοῦ συστάδην μάχης. Ὁ

Σκίπερ διηγείται, ότι ο Ούγγρος συνταγματάρχης Σοτφρίδ προσεπάθησεν εις μάτην να πείσῃ αὐτοὺς περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τῆς τακτικῆς διοργανώσεως τοῦ στρατοῦ. Οἱ νησιῶται διςχυρίζοντο, ότι ἡ συγκρότησις μάχης ἐν τῇ πεδιάδι καὶ ἡ τακτικὴ διαίρεσις τοῦ στρατοῦ εἶναι ἐν Κρήτῃ ἀδύνατος. Ἡ Κρήτη, ἔλεγον, θὰ ἐλευθερωθῇ ὑπὸ τῶν ἰδίων ἑαυτῆς παληκαρίων, ἀγωνιζομένων κατὰ τὴν ἀρχαίαν μέθοδον, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην εὐρωπαϊκῶν γυμνασίων. Τὰ κανόνια ἤθελον εἶσθαι μέγα πρόσκομμα, διότι ἐν καιρῷ φυγῆς δὲν ἠδύναντο νὰ τὰ σύρῃσι μεθ' ἑαυτῶν ἐπὶ τῶν ὄρεων. Τακτικὸς στρατὸς πολεμῶν ἐν πεδιάδι, ἤθελεν μὲν ἐπιφέρει εἰς τοὺς Τούρκους ζημίαν, ἀλλὰ θὰ ἐδεκατίζετο καὶ ὁ ἴδιος· ἐπὶ τέλους δὲ νικηταὶ ὡς ἐκ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς ἤθελον μείνει οἱ Τούρκοι. Εἰς τοὺς κρητικὸς πολέμους ἡ ἀναλογία πρέπει νὰ εἶναι 6 Τούρκοι πρὸς 1 Χριστιανόν, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ μάχωνται οἱ ἐπαναστάται ἐξ ὄχυρῶν θέσεων καὶ νὰ ὑπερασπίζωνται τὰς στενοπορίας. Τοιαῦται διενέξεις προηγήθησαν καὶ τῆς ἀτυχοῦς ἡμέρας τοῦ Βαφέ καὶ ἐπῆνεγκον τὸ ἀπαίσιον ἀποτέλεσμα. Ὁ κρῆς ὀπλαρχηγὸς Χατζημιχάλης ἠρνήθη νὰ καταλάβῃ μετὰ τῶν 1000 αὐτοῦ ἀνδρῶν τὴν ὑποδειχθεῖσαν αὐτῷ θέσιν, εἰπὼν ότι ἦτο μωρία ν' ἀγωνισθῶσιν ἐν τῇ πεδιάδι κατ' ἐχθροῦ ἐπταπλασίου τὸν ἀριθμόν. Τὰ τακτικὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα ὄρμησαν κατὰ μέτωπον εἰς ἔφοδον, οἱ Ἀλβανοὶ ἀνεβρίχθησαν εἰς τὰ πέριξ ὄρη τοσοῦτον ταχέως καὶ αἰφνιδίως, ὥστε ὀλίγου δεῖν νὰ περικυκλώσῃσι καὶ συλλάβῃσι τοὺς Κρήτας, μόλις σωθέντας διὰ ταχείας φυγῆς. Οἱ ἐθελονταὶ ὁμως ὑπέστησαν μεγάλας ζημίας, ἀλλ' οὐχ ἧττον κατόρθωσαν νὰ ὑπο-

χωρήσωσι μαχόμενοι, χωρίς νά μετατραπῆ ἡ ὑποχώρησις των εἰς φυγήν. Ἐν Κράτῃ ὠχυρώθησαν καὶ παλιν, ὅπως ὑπερασπισθῶσι τὸ Ἄσκυρον. Ἄλλ' ὁ Μουσταφᾶς ἀπέφυγε νά τοὺς προσβάλῃ καὶ ἤρξασθη εἰς τὴν ταχεῖαν καὶ λαμπρὰν ἐπιτυχίαν τοῦ Βαφέ. Μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας, τῇ 29 Ὀκτωμβρίου, ἐδημοσίευσεν ἐπισήμως ἀμνηστείαν διὰ τε τοὺς ἰθαγενεῖς καὶ τοὺς ξένους, ὡς ἐὰν εἶχεν ἦδη περατωθῆ ἡ ἐπανάστασις.

Καὶ ὄντως, ἡ ἔκβασις τῆς μάχης τοῦ Βαφέ κατέβαλε μεγάλως τὸ θάρρος τῶν Κρητῶν. Ἡ περὶ τομέλλοντος μέριμνα ἤρξατο πιέζουσα τὰς καρδίας αὐτῶν. Αἱ κακουχίαι τῶν εἰς Ἄσκυρον καὶ Σφακιὰ καταφυγόντων γυναικοπαίδων, ἡ ἔλευσις τοῦ χειμῶνος, ἡ χιῶν καλύψασα κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ἀσυνήθως ἐνωρίς τὰ ὄρη, ἡ ἔλλειψις τροφῶν καὶ ἐνδυμάτων, πάντα ταῦτα ἀπεδείκνυον ὀρθὰς τὰς προρρήσεις τῶν ἀπαισιοδόξων, ὅτινες ἐξ ἀρχῆς ἐκήρυττον ὅτι ἡ ἐπανάστασις οὐδεμίαν παρεῖχεν ἐλπίδα ἐπιτυχίας καὶ ἔμελλε μόνον νά δεινώσῃ ἔτι μᾶλλον τὴν αἰκτρὰν κατάστασιν τῆς Κρήτης. Κατὰ τὰς κρίσιμους ἐκεῖνας στιγμὰς ὁ συνταγματάρχης Κορωναῖος κατώρθωσε ν' ἀναζωπυρήσῃ τὸ ἐκλείπον θάρρος τῶν Κρητῶν καὶ νά παράσῃ μικρὰν ἀναφυγὴν εἰς τοὺς πιεζομένους, μετενεγκὼν τὸ στάδιον τοῦ ἀγῶνος ἐκ τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων εἰς τὰ κεντρικά. Κρῆς (;) τὸ γένος, ἀλλ' ἀνατραφεὶς καὶ παιδευθεὶς ἐν Ἑλλάδι, ὁ Κορωναῖος εἶχε διακριθῆ μεγάλως κατὰ τὸ διάστημα τῆς ναυπλιακῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς μεσοβασιλείας καὶ εἶχεν ἀποκτήσει στρατιωτικὴν φήμην, ἣν ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις ἐπεκύρωσε περιφανῶς. Ἐνθυμούμεθα ἔτι μετὰ ποίας ὑπερηφανείας ἐδείκνυον ἡμῖν ἐν Ἀθήναις, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1863, τὸν τότε ἀρχηγόν

τῆς ἐθνοφυλακῆς. Τὸ ὕψηλόν καὶ μεγαλοπρεπὲς αὐτοῦ ἀνάστημα, ἡ εὐγενὴς μορφή, ἡ πυκνὴ πολιά κόμη του, ἥτις ἀνεδείκνυσεν αὐτὸν πρεσβύτερον, ἢ ὅσον πράγματι ἦτο· τὰ πάντα ἀνήγγελλον γενναῖον καὶ μεγαλοεργὸν στρατιώτην. Ἀπελθὼν εἰς Κρήτην, κατὰ τὸν Ὀκτωβρίον τοῦ 1866, διὰ τοῦ Πανελληνίου, συνέδεσεν ἕκτοτε ἐνδόξως τὸ ὄνομά του μετὰ τῆς ἱστορίας τοῦ κρητικῆς ἀγῶνος. Ἐνῶ δὲ Ζιμβρακάκης ἐπέμενεν εἰς τὸ ἀμυντικὸν αὐτοῦ σύστημα, τοσοῦτον ἐλεεινὸς παραγαγὼν εἰς Βαφὲ καρπούς κα ἀνήγειρε ταμπούρια, οὐδόλως ἀναχετίζοντα τὴν ὄρμην τοῦ ἐχθροῦ, ὁ Κορωναῖος συνήθηροισε περὶ αὐτοῦ τοὺς γενναϊοτέρους τῶ ἐγχωρίων καὶ τῶν Κρητῶν, μετέβη εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα, μηκέτι συμμετασχόντα τοῦ ἀγῶνος, ἐπέπεσε κατὰ τῶν αὐτόθι Τούρκων, εὐρῶν αὐτοὺς ὀλιγαριθμούς, καὶ ἠνάγκασε τὸν ὀθωμανὸν ἀρχιστράτηγον νὰ μεταβάλλῃ πολεμικὸν σχέδιον. Ἡ ταχύτης τῶν κινήματων τοῦ Κορωναίου ἠνάγκασε τὸν διοικητὴν Ρεθύμνου, Σαβρῆ πασσᾶν νὰ ἐγκαταλίπη τὴν κεντρικὴν θέσιν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ νὰ συγκεντρώσῃ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ περὶ τὸ φρούριον. Ὁ διοικητὴς Ἡρακλείου Γιαχιᾶ-πασσᾶς, ἐπιχειρήσας ἐκστρατείαν εἰς τὰ βόρεια διαμερίσματα τῆς νήσου, ἐνέπεσεν εἰς τὴν ἔνεδραν τοῦ Κορωναίου, ἠττήθη καὶ πληγωθεὶς καιρίως ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Ἡράκλειον. Τότε ὁ Μουσταφᾶς ἀπεφάσισε νὰ μεταβῆ αὐτοπροσώπως καὶ μετὰ πολυαριθμοῦ στρατοῦ εἰς Ῥεθύμνον, ἵνα τιμωρήσῃ τὸν τολμηρὸν ἀρχηγὸν τῶν ἐθελοντῶν. Ὁ Ζιμβρακάκης ἠκολούθησε μὲν αὐτὸν μακρόθεν, δὲν ἐτόλμησεν ὅμως νὰ παρενοχλήσῃ τὴν πορείαν αὐτοῦ ἢ νὰ συνδύσῃ τολμηρὸν τι κίνημα μετὰ τοῦ Κορωναίου. Οὕτω δὲ ὁ ὀθωμανὸς ἀρχιστράτηγος

ἡδονήθη ἀκολουθῶν τὰ ἔχνη τοῦ Κορωναίου νὰ μεταβῆ ἀκωλύτως ἐκ Ῥεθύμνου εἰς Μυλοπόταμον. Ἐκεῖ ἔλαβε παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Λάμπης ἐπιστολὴν ἀναγγελλουσαν, ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶχον ἀποθέσει τὰς τροφὰς καὶ τὰ πολεμοφόδια αὐτῶν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἀρκαδίου. Ὁ πασσᾶς ἐστράφη ἀμέσως πρὸς τὰ ἐκεῖ, προέβη δὲ μετὰ τσαύτης ταχύτητος, ὥστε ἡ φρουρὰ τοῦ Μοναστηρίου μόλις διέκρινε τὸν ὀθωμανικὸν στρατὸν, ὅτε εἶχε πλέον φθάσει ἐγγύτατα. Εἰς τὸ Μοναστήριον ὑπῆρχον ἐν συνόλῳ 900 ψυχαί, ἐξ ὧν 250 ἀσθενεῖς, αἱ δὲ λοιπαὶ γέροντες καὶ γυναικόπαιδα. Πρὸ αἰώνων οἱ κάτοικοι τῶν πέριξ 5—6 χωρίων, ἅμα ὡς ἐξερρήγγυστοπόλεμος μετὰ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν Τούρκων, κατέφευγον εἰς τὸ Ἀρκαδίον, ὅπερ, ἀντιστὰν πολλάκις ἐπιτυχῶς κατὰ προσβολῶν, ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπόρητον.

Τὸ Ἀρκαδίον ἦτο ἐν τῶν πλουσιωτάτων καὶ ὠραιοτάτων Μοναστηρίων τῆς νήσου, ἔχον σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ πολύτιμον βιβλιοθήκην. Οἱ ἐν αὐτῷ μοναχοὶ ἀνάκαθεν διέπρεπον ἐπὶ φιλομαθείᾳ, ἀλλ' ὡς ὅλοι οἱ Ἕλληνες κληρικοὶ διετέλουν εἰς στενοτάτας σχέσεις πρὸς τὸν λαόν καὶ εἶχον συμμερισθῆ πάσας τὰς ἐθνικὰς δοκιμασίας. Ἄμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἐπαναστάσεως, ὑπεστήριξαν αὐτὴν ἐκθύμως καὶ παρέσχον τὸ μοναστήριον αὐτῶν ὡς ἄσυλον εἰς τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τὰ γυναικόπαιδα. Ἐφωδιασμένοι ἀφθάνως διὰ τροφῶν καὶ ὄπλων, οὐδὲ ὅλως ἐφοβοῦντο τὸν πολυάριθμον στρατὸν τοῦ Μουσταφᾶ, ζητοῦντος τὴν παράδοσιν τοῦ μοναστηρίου καὶ ὑπισχνουμένου ἐν τιαυτῇ περιπτώσει, πληρεστάτην ἀμνηστειάν. Τὰ ὄρεινὰ κανόνια τοῦ πασσᾶ οὐδεμίαν ἐπέφερον κατ' ἀρχὰς βλόβην εἰς τὰ ὄχυρά τοῦ Ἀρκαδίου τείχη. Ὅσακις δ' οἱ Τούρκοι ἀπεπειρῶντο ἔφοδον, τὸ πῦρ τῶν

ἐπαναστατῶν ἐδεκάτιζε τὰς τάξεις των. Ἰδὼν τοῦτο ὁ Μουσταφᾶς, ἔφερεν ἐκ Ῥεθύμνου πολιορκητικὰ τηλεβόλα μεγάλῃς δληκῆς καὶ ἐπικουρίας, αἵτινες ἀνεβίβασαν τὴν ὀλην δύναμιν τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ εἰς 22 χιλιάδας ἀνδρῶν. Ἡ 21 Νοεμβρίου 1866 ἦν ἡ πρὸς ἔφοδον ὀρισμένη ἡμέρα. Τὰ βαρέα τουρκικὰ πυροβόλα εἶχον κατορθώσει νὰ διαβρῆξωσι τὴν ἐκτισμένην τοῦ μοναστηρίου πύλην, καὶ οἱ ὀθωμανοὶ ὤρμησαν πρὸς ἔφοδον. Ἄλλ' ἡ αἰφνιδία ἔκρηξις μιᾶς ὑπονόμου ἔτρεψεν αὐτοὺς τὸ πρῶτον εἰς φυγὴν. Καὶ ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἔφοδος ἀπεκρούσθησαν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ πυρὸς τῶν ἐπαναστατῶν. Τέλος ὅμως αἰγυπτιακόν τι σῶμα, ὀδιούμενον πρὸς τὰ πρόσω ὑπὸ τῶν λογγῶν τῶν τακτικῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων, κατιώρθωσε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μοναστηρίου. Οὐχ ἤττον τὸ πῦρ ἐξηκολούθει ἀδιάλειπτον ἐκ τῶν κελίων, ἐκ τοῦ ἐστιατορίου καὶ ἐκ τοῦ ἡγουμενείου. Ἄλλὰ τέλος τὸ πυροβολικὸν τῶν Ἰουρκων εἰσῆλθεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ ἤρχισε νὰ σφαιροβολῆ ἐκεῖθεν τοὺς ἐσωτερικοὺς τοῦ μοναστηρίου χώρους, ἕως οὗ τέλος τὰ κελία ἦ ἐκυριεύθησαν ἐξ ἐφόδου, ἢ ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν δι' ἔλλειψιν πολεμεφοδίων. Ὁ ἡγούμενος τοῦ Ἀρκαδίου Γαβριὴλ ἐφανεύθη ἐκεῖ ἡρωικῶς μαχόμενος. Πᾶσα ἐλπίς σωτηρίας εἶχε πλέον ἐκλείπει. Τότε εἰς τῶν ἱερέων ἔβαλε πῦρ εἰς τὴν πυριταποθήκην καὶ ἐπέφερε τὴν τραγικὴν ἐκείνην καταστροφὴν, ἣτις ἀπηθανάτισε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρκαδίου. Τὸ ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐκλείσθησαν εἰς κτίριον, ὅπου καὶ ἡ ἡρωικωτάτη ἀντίστασις δὲν ἠδύνατο νὰ κατισχύσῃ ἐπὶ τέλους τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ, ἦτο βεβαίως μωρία. Ἐτι μείζων μωρία ἦτο ὅτι, ἀποφασίσαντες νὰ καταστήσωσι τὸ Ἀρκαδιὸν πε-

δίον μάχης, συμπαρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παῖδιά των, ἐνῶ εἶχον πρόχειρα τὰ ἀπρόσιτα κρυσφήγετα τῆς Ἰδης. Ἄλλ' ἡ ἡρωϊκὴ τοῦ ἱερέως ἀπόφασις περιέβαλεν οὐχ ἤτιον τοὺς προμύχους τοῦ Ἀρκαδίου διὰ τοῦ στεφάνου τοῦ μαρτυρίου.

Ἡ ἐκ τῆς ἐκρήξεως ζημία δὲν ὑπῆρξε τοσοῦτον μεγάλη, ὅσον ἐν γένει ἐπιστεύθη, διότι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπαναστατῶν εἶχον ἤδη ἀποθάνει. Οἱ ὑπερασπιζόμενοι τὸ ἐστιατόριον, ὄχυρόν καὶ μεμονωμένον κτίριον, ἐξηκολούθησαν ἀνδιστάμενοι κατὰ τῶν Τούρκων, ἄχρις οὗ ἐξήντησαν τὰ πολεμεφόνδια· τότε δὲ συνθηκολογήσαντες ὑπὸ τὸν ἄρον, ὅτι θ' ἀπέλθωσι τοῦ μοναστηρίου σῶοι καὶ ἀβλαβεῖς, ἔρριψαν τὰ ὅπλα αὐτῶν ἐκ τοῦ παραθύρου. Ἄλλ' ἡ συνθήκη δὲν ἐτηρήθη. Οἱ Τούρκοι ἀπέκρυψαν κατὰ τὸ σῆνηθεὶς τὰς ἀπωλείας αὐτῶν. Λέγεται ὅμως, ὅτι οὐχ ἤττονες τῶν 400 τραυματιῶν μετεκομισθῆσαν εἰς Χανία καὶ ὑπὲρ τοὺς 1000 εἰς Πέθυμον.

Ἡ μεγάλη κταστροφὴ τοῦ Ἀρκαδίου ἐπεκύρωσεν αἵματηρῶς τὸ ψήφισμα τῆς ἐνώσεως, ἀπέδειξε τὸ ἀμετάτρεπτον τῆς ἀποφάσεως τῶν Κρητῶν καὶ κατέστησε στενότερον τὸν δεσμόν τῆς συμπαθείας μεταξὺ τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι, Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ δημοιρήσκων των. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εὐρὸ χάσμα χωρίζει ἡμᾶς ἀπὸ τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἡ ἐν Χίῳ καταστροφὴ συνεχίνει σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον, καθ' οὓς ἀπὸ τῆς καλύψεως ἄχρι τῶν θρόνων τοῦ Βαυαροῦ Λουδοβίκου καὶ τοῦ Πρώσου Γουλιέλμου ἕκαστος ἔσπευδε νὰ βοηθήσῃ τοὺς κατὰ τῶν Τούρκων ἀγωνιζομένους δημοιρήσκους. Οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι ἦσαν χρόνοι νεότητος, ἐνθουσιασμοῦ, αὐταπαρνήσεως. Σήμερον ὁ αἰὼν εἶναι

φυγρὸς καὶ ἐξηντλημένος. Καὶ θμως ὁ ἥρωϊσμός καὶ τὸ τραγικὸν τέλος τῶν προμάχων τοῦ Ἀρκαδίου διήγειραν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν τὴν ἔκκληξιν καὶ τὴν συμπάθειαν καὶ ἀπέδειξεν εἰς τοὺς δευδερκεστέρους, ὅτι ἐν Κρήτῃ ὑπῆρχον ἀδιάλλακτοι θρησκευτικαὶ καὶ φυλετικαὶ ἀντιθέσεις, θρησκευτικὰ μίση, ἅτινα ἐξ ἀνάγκης ἔμελλον νὰ ἐπιφέρωσι τὴν ἐντελῆ ἀπελευθέρωσιν, ἢ τὴν ἐντελῆ καταστροφὴν τῆς νήσου. Μάτην προσεπάθησαν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ φιλότουρκοι νὰ μειώσωσι τὴν σπουδαιότητα τοῦ συμβάντος.

Ὁ Μουσταφᾶς ἐπιστρέψας εἰς Χανία ἐχάλκευσε δόλον τινα, ὅπως ἀναγγεῖλη θριαμβεύων εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν ὑποταγὴν τῆς νήσου. Μεταχειρισθεὶς ὡς ὄργανον τοὺς ἀρχαίους αὐτοῦ ὀπαδοὺς καὶ φίλους, διένειμεν εἰς τοὺς ἑπικρατήτας, ἰδίως δὲ εἰς τοὺς Σφακιώτας, ὧν ἡ πλεονεξία εἶχε καὶ ἐν προγενεστέροις ἀγῶσι προδύσει τὴν ἐλευθερίαν, σπουδαῖα χρηματικὰ ποσά, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι ἤθελεν ἐπιτύχει οὕτω τὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Θέλων δὲ νὰ ἐνώσῃ μετὰ τῆς θωπείας τὴν ἀπειλὴν παρεσκευάσθη νὰ ἐπιχειρήσῃ νέαν εἰσβολὴν εἰς τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῶν Σφακιῶν. Καταλαβὼν πανστρατιᾶ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἀληκιανοῦ, ἐσχεδίασεν ἐκεῖθεν ἰσχυρὰν προσβολὴν κατὰ τοῦ Ὀμαλοῦ. Ἦθελε νὰ μεταβῇ διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης εἰς τὰς στενοπορίας τῆς Σούγιας· ἐκ δὲ τῆς παραθαλασσίας νὰ προβῇ διὰ τοῦ Κουτσογέρακα εἰς Σαμάρια καὶ Ὀμαλόν, ὅπως ἐκπορθήσῃ τὸ τελευταῖον ἐκεῖνο καὶ ἰσχυρότατον προπύργιον τῶν Κρητῶν. Ἦτο μὲν Δεκέμβριος. Οἱ ἐπαναστάται ἦσαν διεσκορπισμένοι. Ὁ ἄγγλος Σκίφερ, διασχίσας κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1867 τὴν νῆσον ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον, ἀπεικόνισε ζωηρότατα τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐν

Κρήτη ἐπαναστατικῶν σιφῶν, ἅτινα ὡς ἐκ τῆς μεγίστης ἐλλείψεως καὶ τῆς ἐρημώσεως πάντων σχεδὸν τῶν χωρίων δὲν ἠδύναντο νὰ μείνωσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὑπὲρ τὴν μίαν ἡμέραν. Ἐνῶ ὁ Μουσταφᾶς ἠπεύλει τὸ ὄροπέδιον τοῦ Ὀμαλοῦ, ὁ Κορωναῖος εὐρίσκετο εἰς τοὺς Ἀσωμάτους, ὁ Ζιμβρακάκης εἰς Ἀσκυφον, ὁ δὲ Βυζάντιος ἐδαπάνα εἰς μάτην καιρὸν καὶ πόλεμεφόδια ἐν τῇ ἀνωφελεῖ πολιορκίᾳ τοῦ Καστελίου Κισσάμου. Δύο τῶν ἰσχυροτάτων καπιταναίων τῶν Σφακιῶν ἔμενον πιστοὶ εἰς τὴν ἐπανάστασιν. Ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ ἐζήτηε νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα καὶ συνεκάλει γενικὴν συνέλευσιν εἰς Ὀμαλὸν, ὅπως ἀποφασισθῶσιν αὐτόθι τὰ κατάλληλα μέσα πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Ὀμαλοῦ καὶ τοῦ Σελίνου. Ἀλλ' ὁ Βυζάντιος δὲν ἐγκατέλιπε τὴν πολιορκίαν, ἕως οὔ, μετὰ ματαίαν ἔφοδον, ἠγαγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ, ἀπολέσας 60 ἀνδρας.

Ἡ συγκέντρωσις τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων ἐγένετο τοσοῦτον βραδέως, ὥστε ὁ Μουσταφᾶς ἠδυνήθη νὰ διέλθῃ ἀκωλύτως πρώτην τινὰ στενοπορίαν, ὅπου οἱ Κρήτες ἠδύναντο νὰ ἐπενέγκωσιν αὐτῷ μεγάλας ζημίας. Ἄνευ μεγάλης ἀντιστάσεως κατέλαβε τοὺς Λάκκους καὶ ἐπροχώρησεν ἄχρι τῆς Ἁγίας Εἰρήνης. Ἀλλ' ἐκεῖ τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ φυσικὴ ὀχυρότης τῆς θέσεως ἠνάγκασαν αὐτόν νὰ σταθῇ. Ἡ προῶτως πεσοῦσα χιὼν ἐκάλυπτε τὰ ὄρη, ἀποτελοῦσα διὰ τοὺς Ἀραβας καὶ Αἰγυπτίους τοῦ στρατοῦ θέαμα ἁσύνηδες ἄμα καὶ ἀπαίσιον, οἱ πλημμυρίσαντες χεῖμαρροι διέκοπτον τὰς συγκοινωνίας. Πολλάκις παρήρηχτο μία ὅλη ἑβδομάς ἄχρις οὔ κατορθώσῃ νὰ φθάσῃ εἰς Χανία ἀγγελός τις ἐκ τοῦ στρατοῦ. Ὁ ἄρτος ἔλειπεν. Πρὸ πάντων δ' οἱ ἐλαφρῶς ἐνδεδυμένοι Αἰγύπτιοι ἔπασχον ἐκ τοῦ φύ-

χους, τῆς ὑγρασίας καὶ τῆς πείνης τὰ πάνδεινα. Ἐάν
οἱ Κρῆτες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἦσαν συνηνωμέ-
νοι καὶ εἶχον δεξιούς ἀρχηγούς, ἠδύνατο νὰ ἐξολοθρευ-
σωσι τὸν ὀθωμανικὸν στρατὸν. Ἄλλ' ἀτυχῶς μεταξὺ
τῶν ὀπλαρχηγῶν, ἰδίως δὲ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐθε-
λοντῶν ἐπεκράτει διχόνοια. Ὁ Ζιμβρακάκης δι' ἄσχυριζοτο
ὅτι ἡ ὑπερτάτη ἀρχηγία ἀνῆκεν εἰς αὐτὸν ὡς εἰς Κρῆ-
τα. Ὁ Κορωναῖος ὑπεδείκνυε τὴν πολυετῆ αὐτοῦ ὑ-
πηρεσίαν καὶ τὴν μείζονα πείραν, ἣν εἶχε προσκτήσει,
ὁ δὲ Βυζάντιος ἔλεγεν, ὅτι αὐτὸν ἠκολούθησαν οἱ πλεῖ-
στοι ἐθελονταί, ὅτι αὐτὸς μόνος εἶχε δύο κανόνια καὶ
στρατιωτικὴν μουσικὴν! Οὕτως ἀπώλετο εἰς μάτην ἡ
εὐκαιρία. Ὁ πονηρὸς Ἄλβανὸς Μουσταφᾶς ἀνέμεινεν,
ἄχρις οὗ οἱ ἐθελονταί, βαρυνθέντες τὰς στερήσεις καὶ
τὰς διχονοίας, ἐγκατέλειπον τὰς ὀχυράς αὐτῶν θέσεις,
τοῦθ' ὅπερ ἀνηγγέλη αὐτῷ πάραυτα ὑπὸ τῶν κατα-
σκόπων του. Τὴν ἐπαύριον ἀπὸ πρωΐας κατέλαβε τὰ
περικείμενα ὕψη, εἰσῆλθεν ἀνενόχλητος εἰς τὰς στενο-
πορίας καὶ τῇ 26 Δεκεμβρίου, ἤτοι 17 ὄλας ἡμέρας
μετὰ τὴν ἀναχώρησιν του ἐκ Χανίων ἐνεφανίσθη εἰς
Λιβάνεια. Εἰς τὰς μάχας μικρὰς εἶχεν ὑποστῆ ἀπώλειας.
Ἄλλ' ἡ ὑγρασία καὶ τὸ ψῦχος εἶχεν ἀναρπάσει 700
Αἰγυπτίους· διότι, ὅπως ἡ πορεία γίνηται ὅ, τι ταχύτερον,
ὁ Μουσταφᾶς δὲν εἶχε λάβει μεθ' ἑαυτοῦ σκηνάς, τὰ
δὲ φορτηγὰ ζῶα εἶχον ἀποθάνει καθ' ὁδόν. Ἀλλὰ καὶ
οἱ Ἕλληνες ἐθελονταί, ἠναγκασμένοι ν' ἀνέλθωσιν εἰς
ἔτι ὑψηλότερα ὄρη, ὑπέφερον τὰ πάνδεινα. Οἱ πλεῖστοι
ἤθελον νὰ συνθηκολογήσωσι, μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας
κατῶρθωσεν ὁ Κορωναῖος νὰ καταλάβῃ διὰ γενναίου
στίφους τὸ στενὸν τοῦ Κουτσογέρακα, πρὸς τὸ ἑποῖον
ᾤδευεν ἤδη ἡ κυρία τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ δύναμις. Οἱ

Σελινιώται, καίτοι ὁ κίνδυνος ἠπέλπει μάλιστα τὸ διαμέρισμα αὐτῶν, οὔτε ἐσκέφθησαν περὶ ὑποταγῆς καὶ κατέφυγον εἰς τὰς κλεισωρίας τῆς Ἰδης. Ἀκριβῶς κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν οἱ ἐπαναστάται ἀπηλλάχθησαν μεγάλου βάρους· διότι ὁ ἄγγλος πλοίαρχος Πύμ, συγκινηθεὶς ὑπὸ τῶν σκηνῶν τοῦ Ἀρχαδίου, ἀπέπλευσε, τῇ ἀδείᾳ τοῦ προξένου Δίξωνος, εἰς Σούγριαν, διένειμεν εἰς τὰ παρὰ τὴν ὄχθη συνηθροισμένα γυναικόπαιδα ἄρτον καὶ μετέφερε τὰ δυστυχῆ πλάσματα εἰς Ἑλλάδα. Ἡ εἰς Σοῦδαν σταθμεύουσα ῥωσικὴ φρεγάτα εἶχεν ὀδηγίας νὰ ὑποστηρίξῃ κατὰ δύναμιν τὸ φιλάνθρωπον τοῦτο ἔργον· δύο δὲ ἰταλικαὶ φρεγάται ἦσαν διατεταγμέναι νὰ μὴ καθυστερίσωσι καὶ αὐταί, ἅμα ὡς ἕτερόν τι πολεμικὸν πλοῖον παραλάβῃ ἐκ Κρήτης πρόσφυγας. Καὶ ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις εἶχεν ἀποστείλει ἐπὶ τοῦτω πλοῖόν τι εἰς Κρήτην. Ἀμα ὡς ἐγένετο γνωστὸν εἰς Χανιά, ὅτι ὁ Πύμ ἀπέπλευσεν εἰς Σούγριαν, θὰ παρηκολούθουν ἴσως αὐτὸν καὶ οἱ λοιποὶ πλοίαρχοι. Ἄλλ' οἱ ἐν Χανίοις εἶχον ἐσφαλμένως μάθει ὅτι ὁ Πύμ, φοβηθεὶς τὰς διαμαρτυρήσεις τῆς Πύλης, δὲν προέβη εἰς τὴν ἐπιβίβασιν τῶν οἰκογενειῶν. Ἐν τούτῳ ὅμως τῷ μεταξὺ τουρκικόν τι πλοῖον μετέβη εἰς τὰ μέρη, ὅπου ἀνέμενον αἱ οἰκογένειαι καὶ ἀνεπέτασε τὴν ἀγγλικὴν σημαίαν. Ὅτε ὅμως οἱ χριστιανοὶ συνέρρυσαν εἰς τὴν ἀκτὴν, κατεβίβασε διὰ μιᾶς τὴν ἀγγλικὴν σημαίαν, ἀνεβίβασε τὴν ἡμισέλιον καὶ ἤρχισε νὰ ῥίπτῃ μεταξὺ τῶν ἀόπλων θυμάτων σφαίρας, αἵτινες ἐφόνευσαν πολλὰ γυναικόπαιδα! Ἀμα ὡς ἀνηγγέλθη εἰς Χανιά ἡ σκηνὴ αὕτη, ἡ Ῥωσικὴ φρεγάτα ἀπέπλευσεν εἰς Σούγριαν καὶ ἐπεβίβασεν αὐτόθι 1,200 πρόσφυγας.

Οἱ εἰς Κουσογέρακκαν συναθροισθέντες ὑπὸ τὸν

Κορωναῖον ἐπαναστάται συνεποσοῦντο μάλιστα εἰς 600, ἐξ ὧν ὀλίγιστοι Κρήτες· ἕκαστος δ' αὐτῶν ἠγωνίζετο κατὰ τὸ δοκοῦν, ἄνευ πειθαρχίας καὶ τάξεως. Κατ' ἀρχὰς ἀπέκρουσαν τὰς προσβολὰς τοῦ Μουσταφᾶ πασσά· μετὰ μικρὸν ὅμως ἡ πείνα καὶ ἡ δίψα ἤρχισαν ν' ἀραιῶσι τὰς τάξεις των, δὲν ἐβράδυνε δὲ ν' ἀποδειχθῆ ὅτι αἱ τουρκικαὶ δωροδοκίαι καὶ ὑποσχέσεις ἦσαν καλῶς ὑπολελογισμένοι. Οἱ ἰθαγενεῖς ἤθελον νὰ συνθηκολογήσωσι τῶν Σφακιωτῶν μάλιστα τὸ φρόνημα ἦτο λίαν ὑποπτον. Τοῦτο ἠνάγκασε τὸν Κορωναῖον ν' ἀποσυρθῆ εἰς τὸ διαμέρισμα τῆς Ρεθύμνου, ὅπερ εἶχεν ἀναγορεύσει αὐτὸν ἀρχιστράτηγον. Ὁ Βυζάντιος εἶχε διορίσει ἑαυτὸν ἀρχιστράτηγον Ἡρακλείου Ὁ Ζιμβρακάκης ἤθελε νὰ μείνῃ εἰς Σφακιά. Ὅπως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οἱ ἐθέλονται ἐμήρυσαν εἰς τὸν Μουσταφᾶν, ὅτι ἤθελον νὰ ὑποταχθῶσι. Καὶ ὄντως, μετ' οὐ πολὺ 480 ἐξ αὐτῶν μετηνέχθησαν εἰς Ἑλλάδα ἐπὶ δύο τουρκικῶν πλοίων, ἅτινα παρηκολούθει ἡ γαλλικὴ φρεγάδα Σαλαμάνδρα. Ἄλλ' ὅτε τὰ ἐλευινὰ ταῦτα θύματα ἀγῶνος, οὗ αἱ κακουχίαι ἦσαν ἀνεκδιήγητοι, ἤθελον ν' ἀποβίβασθῶσιν εἰς Πειραιᾶ, δὲν κατώρθωσαν ν' ἀποφύγωσι τὴν ὀργὴν τοῦ ἀθηναϊκοῦ ὄχλου. Τὸ πλῆθος ὤρμησε κατ' αὐτῶν καὶ ἐφόνευσέ τινας· οἱ δὲ λοιποὶ κατέφυγον εἰς Σαλαμίνα, εὐτυχεῖς λογίζοντες ἑαυτοὺς, ὅτι ἐσώθησαν ἐκ τῆς λύσεως τῶν συμπατριωτῶν των. Ἡ εἰς τοὺς ὄρεινους πολέμους τῆς Κρήτης πατριπαράδοτος ἐξασθένεισι καὶ νάρκη μετὰ τὸν χειμῶνα εἶχεν ἐπέλθει. Ἐὰν ὁ Μουσταφᾶς ἐπωφελεῖτο ἐκ τῆς εὐκαιρίας, ὅπως καταδιώξῃ πάσῃ δυνάμει τὰ λείψανα τῆς ἐπαναστάσεως, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἠνάγκαζεν αὐτὰ νὰ συνθηκολογήσωσιν. Ἡ ἐπανάστασις ἔπνεε τὰ

λοίσθια. Και οί ἐθέλονται καί οί Κρήτες ὑφίσταντο δεινοτάτας στερήσεις, οὐδ' ἦσαν εἰς θέσιν ὡς ἀντιπαρταχθῶσι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.

Ἄλλ' ἀντὶ τούτου ὁ πασσαῶς ἐστράφη πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀπώλεσεν εἰς ἀσημάντους στρατιωτικὰς κινήσεις καιρὸν πολύτιμον καὶ ἤρκεσθη εἰς ἀποτυχοῦσαν τινὰ ἀπόπειραν, ὅπως καταλάβῃ τὰ στενά τῆς Ἁγίας Ρουμέλης, τὸ ἀρχαῖον τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως κρησφύγετον. Οἱ Αἰγύπτιοι ὑπέστησαν αὐτόθι μεγάλας ἀπωλείας, μετὰ τετραήμερον δὲ διαμενὴν ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος. Ἐπίσης ματαία ὑπῆρξε καὶ ἡ παρὰ τὴν Τρυπητὴν γενομένη ἀπόπειρα πρὸς κατάληψιν τῆς ὀχυρᾶς θέσεως Σαμάρια. Τέλος ὁ πασσαῶς, ἀπελπισθεὶς, ἐπανῆλθεν εἰς Σούργαν καὶ ἐπεβιβάσθη αὐτόθι πανστρατιᾶ ἐπὶ τοῦ στόλου, ὅπως μεταβῇ εἰς Κομητάδες τοῦ Ἀσκύφου. Εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῶν Σφακιῶν μεγίστην ἐξήσκει ἐπιβροχὴν ὁ πιστότατος τοῦ Μουσταφᾶ φίλος Τσιριδάνης, ὅστις φυσικῶ τῷ λόγῳ ἐχορήγησε προθύμως εἰς τὸν πασσαῶν ὁδηγούς, τροφάς καὶ πάντα τὰ χρειώδη. Ἄλλὰ καὶ μετὰ τὴν διάβασιν τῶν στενῶν τοῦ Ἀσκύφου, πᾶς κίνδυνος δὲν εἶχε παρέλθει διὰ τὸν ὀθωμανικὸν στρατόν. Ὁ Μουσταφᾶς συνησθάνετο πόσον παρακεκινδυνευμένη ἦθελεν εἶσθαι ἡ ἐπιστροφή τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ ἐν μέσῳ τοῦ χειμῶνος καὶ διὰ τῶν τρομερωτάτων στενοποριῶν. ἤρχισεν ἐπομένως νὰ διαπραγματεύηται μετὰ τῶν Σφακιωτῶν καὶ νατιώρθωσε νὰ τοὺς ἀναγκαιώσῃ καὶ νὰ παρεισδύσῃ νύκτωρ εἰς τὰ στενά τῆς Κράπης, ὅπου κατὰ τὸ 1821 τοσαῦτον ἔρρευσεν αἷμα. Περὶ τὰ ἐξημερώματα οἱ Σφακιῶται παρετήρησαν τὴν ὀπισθοφυλακὴν τῶν Τούρκων διερχομένην ἔτι τὰ στενά. Συναθροί-

σθέντες τότε περί τοὺς 700 ἐπέπεσαν κατὰ τῶν υποχωρούντων, ἤρχισαν νὰ πυροβολῶσιν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς κατὰ τῶν πυκνῶν τουρκικῶν ταγμάτων καὶ κατεδίωξαν τὸν ἐχθρὸν ἄχρι τῆς πεδιάδος τῶν Ἀποκοριῶνων. Ἐκεῖ τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἀνεχαίτισε τοὺς Σφακιώτας καὶ οὕτω τὰ λείψανα τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ κατιώρθωσαν νὰ ἐπανέλθωσιν ἐν ἐλεεινῇ καταστάσει εἰς Χανία, ὅθεν ὁ Μουσταφᾶς εἶχεν ἐκστρατεύσει πρὸ 55 ἡμερῶν, πεποινθῶς ἐπὶ τὴν νίκην. Τὸ πλεῖστον μέρος τῶν πολεμεφιδίων εἶχεν περιέλθει εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ, ἐκ δὲ τῶν ὑποζυγίων οὔτε ἐν διεσώθη. Οἱ στρατιῶται ἦσαν ἀνυπόδουτοι καὶ βραχένδουτοι, αἱ δὲ τάξεις αὐτῶν λίαν ἡραιωμένα. Ἴταλοι ἀξιωματικοὶ εἶδον εἰς Σούγιαν τάγματα ἀριθμοῦντα μὲν 200—300 ἄνδρας, ἐν δὲ ἀριθμοῦν οὐχὶ πλείονας τῶν 99 ἀνδρῶν.

Γ'.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ τὸ «Διαβολοβάπορον» ἐξηκολούθει χλευάζον τὸν τουρκικὸν ἀποκλεισμόν καὶ μετέφερεν εἰς Κρήτην ἐθελοντάς καὶ πολεμεφύδια. Τὸ σῶμα τῶν ἐθελοντῶν ὅπερ διετέλει ὑπὸ τὰς ὀδηγίας τοῦ νέου Λεωνίδα καὶ τοῦ γέροντος Δημητρίου Πετροπουλάκη, ἀπεστάλη κυρίως, ὅπως ἀναζωογονήσῃ τὴν ἐπανάστασιν εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τῆς νήσου. Οἱ Μανιάται, ἡ πολεμικὴ αὐτῆ καὶ ἀδάμαστος φυλὴ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἦσαν καταλληλότεται διὰ τὸν ὄρεινόν πόλεμον τῆς Κρήτης, τοῦ ὁποῦ αἱ κακουχίαι καὶ αἱ στερήσεις κατέβαλον πολλοὺς τρυφεροὺς καὶ ἐκτεθηλυμένους νεανίας τῶν πόλεων. Ὁ Πετροπουλάκης ἦτο ἀρμοδιώτατος, ὅπως ἐφελκύσῃ τὸν σεβασμὸν καὶ τῶν

ἐγχωρίων καὶ τῶν ξένων. Γηραιὸς ἀπόμαχος τῆς πρώτης ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, εἶχε τὸ σῶμα κεκαλυμμένον ὑπὸ πληγῶν, ἀλλὰ τὸ ἀνάστημά του ἦτο ἔτι εὐδὴ καὶ ὑπερήφανον. Εὐμενῆς καὶ περιποιητικὸς πρὸς τοὺς ξένους καὶ ἐπιθυμῶν ν' ἀπακτίσῃ δι' αὐτῶν ἀγαθὴν φήμην ἐν Εὐρώπῃ, διατηρεῖ οὐχ ἤττον τὴν ἐνδομασίαν καὶ τὴν δίαίταν τῶν ἀρχαίων παληκαρίων, τοῦ «τουρκοφάγου» Νικίττα καὶ τῶν Μαυρομιχαλαίων. Τὸ γραφικὸν αὐτοῦ φόρεμα καθίστα ἔτι ῥωμαντικωτέρα τὴν θέαν τοῦ γηραιοῦ τούτου «Βασιλέως τῶν Βουνῶν.» Ὡς ἐν γένει οἱ Μανιάται ὀμιλοῦσιν ἀσμένως περὶ τοῦ προπάτορος αὐτῶν Λυκούργου, οὕτω καὶ ὁ Πετροπουλάκης ἠγάπα νὰ ἐγκωμιάζῃ τὴν σπαρτιατικὴν αὐτοῦ καταγωγὴν καὶ ἔλεγεν ὑπερηφάνως «εἶμαι Σπαρτιάτης.» Ἐπὶ τῆς σημαίας τοῦ σώματός του ὑπῆρχον αἱ εἰκόνες τοῦ Λεωνίδα καὶ τοῦ Λυκούργου μετὰ τοῦ ῥητοῦ «ἦ τὰν ἦ ἐπὶ τὰν.» Ἐπὶ τοῦ ἐτέρου δὲ μέρους ὑπῆρχε τὸ ἐπιτύμβιον τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεπτωκότων. Ὁ γηραιὸς ἦρος δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ συμμετέχῃ ἐνεργητικῶς τῶν ἀγώνων. Αἱ κακουχίαι καὶ αἱ νόσοι εἶχον κλονίσει τὰς σωματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, χωρὶς νὰ θρασύσωσι τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ζωηρότητα καὶ τὸ ψυχικὸν θάρρος. Παρήκολούθει οὐχ ἤττον τὸ στράτευμα ἐπὶ τῆς ἡμίονου του, δίδων διαταγὰς εἰς τοὺς Μανιάτας καὶ παροτρύνων αὐτοὺς ἐν ταῖς μάχαις. Ἡ πραγματικὴ ἀρχηγία ἦτον ἀνατεθειμένη εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Λεωνίδα.

Τὸ σῶμα τῶν Μανιατῶν, ἀπρὸβάν εἰς Ῥοδόν, διεκρίθη πάραυτα δι' εὐτυχῶν τινῶν ἀψιμαχιῶν κατὰ τῶν Τούρκων τοῦ Ἡρακλείου καὶ κατώρθωσε νὰ ἐνωθῇ εἰς Μυλοπόταμον μετὰ τῶν ἐθελοντῶν τοῦ Κορωναίου καὶ τοῦ Βοζαντιοῦ. Ἐν ταῖς στενοῖς τῆς Τυλισσοῦ, εἰς τὰς

βορεισανατολικὰς ἀκρωρείας τῆς Ἰδης, τὰ ἠνωμένα σώματα τῶν ἐθελοντῶν ἀντέστησαν εἰς τὰς ἐπανειλημμένας προσβολὰς τῶν Τούρκων, ἄχρι οὗ ὁ ἐχθρὸς, περικυκλώσας τοὺς Ἑλληνας εἰς Ἀνώγρια, ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ ὀπισθοδρομήσωσι μαχόμενοι ἄχρι τοῦ Ἀμαρίου. Ἄλλ' ἡ ἀπώλεια τῶν Τούρκων ἦτο πολὺ σπουδαιότερα ἢ ἡ τῶν ἐπαναστατῶν. Αἱ ἐλπίδες τῶν Κρητῶν ἤρξαντο τότε ἀναπτερούμεναι. Οἱ Σφακιῶται, οἵτινες ἄχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐταλαντεύοντο, ἢ ἀπέκλινον ἐξ ἐγωιστικῶν λόγων πρὸς τὸν Μουσταφᾶν, ἐκηρύχθησαν ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος. Μετ' ὀλίγον δὲ καὶ δεύτερον σῶμα ἐκ Μανιατῶν ἀπεβιβάσθη εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Κισσάμου καὶ συνεκεντρώθη εἰς Ὑμαλόν. Τότε οἱ ὀθωμανοὶ στρατηγοὶ ἀπεφάσισαν ν' ἀποστείλωσιν ἐπικουρίας εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα καὶ νὰ διοργανίσωσι νέαν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Σφακιῶν. Ὁ ἐν δόλοις γηράσας Μουσταφᾶς ἐνεπιστεύθη τὴν ἀρχηγίαν εἰς νεώτερόν τινα ἀξιωματικόν, τὸν Ἀλῆ Σαρχὸς πασσᾶν, ὅστις εἶχε κατακρίνει πρὸ τινος πικρῶς τὴν ἀδράνειαν τοῦ ἀρχιστρατήγου. Ὁ Ἀλῆ-Σαρχὸς ἔλαβε πληρεξουσιότητα νὰ καταστείλῃ διὰ παντὸς μέσου τὴν ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐμπέσῃ εἰς τὴν στηθεῖσαν αὐτῷ παγίδα καὶ νὰ προσκρούσῃ εἰς τοὺς ἀποριθῆτους βράχους τῶν Σφακιῶν. Ἀποσυρθεὶς, τῇ 13 Φεβρουαρίου 1867 εἰς Ὑμαλόν μετὰ μεγάλης ζημίας, περιῆλθεν εἰς τοσοῦτον κρίσιμον θέσιν, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ ἐν σπουδῇ ἐπικουρίας ἐκ Χανίων, πρὸς μεγίστην, ἐννοεῖται, ἰκανοποίησιν τοῦ Μουσταφᾶ. Τέλος ἐφάνη πρὸ τῶν Ἀποκορώνων ὁ τοῦ ὀρεινοῦ πολέμου τῆς Κρήτης ἐμπειρότατος Μεχμέτ πασσᾶς καὶ ἔσωσε τὸν ἀπερίσχεπτον νεανίαν ἄνευ μεγάλου κόπου, διότι οἱ Κρητὲς περιωρισθῆσαν μόνον εἰς ἄμυναν.

Τὸ ἔαρ τοῦ 1867 ἀνεξωπύρησεν, ὡς συνήθως, τὸν κρητικὸν ἀγῶνα. Πανταχόθεν οἱ νησιῶται ἔσπευδον εἰς τὰ ὄπλα. Ἑλληνικὰ δ' ἀτμόπλοια ἔφερον πολεμεφόνδια, ἀνθρώπους καὶ χρυσίον. Ὁ Κορωναῖος ἐκράτει ὑψηλὰ τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἡρακλείου. Ὁ δὲ Πετροπουλάκης κατήγαγε σπουδαίαν νίκην εἰς Βρύσσαις, συλλαβὼν πολυαρίθμους αἰχμαλώτους καὶ κυριεύσας κανόνια καὶ πολεμεφόνδια. Ἡ κρητικὴ ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην νὰ διορίσῃ ἑπταμελῆ κυβέρνησιν, διοικοῦσαν τὴν νῆσον ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου. Αἱ ψευδεῖς παραχωρήσεις, εἰς ἃς ἐβίαζε τὴν Πύλην ἡ στιγμιαία ἀνάγκη, εἶχον ἐκτιμηθῆ κατ' ἀξίαν ὑπὸ τῶν Κρητῶν· σὺν τοῖς ἄλλοις ὁ Μουσταφᾶς διέταξε νὰ ἐκλεχθῶσι χριστιανοὶ καὶ μωαμεθανοὶ πληρεξούσιοι, ὅπως ἀπέλθωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ καθυποβάλωσι τὰ παράπονα τῆς νήσου. Καὶ ὄντως κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ 33 πληρεξούσιους καὶ ν' ἀποστείλῃ αὐτοὺς εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλὰ τὸ στρατήγημα τοῦτο ἐκίνησε μόνον τὸν γέλωτα, διότι καὶ τὰ παιδιά ἐν Χανίοις ἐγίνωσκον, ὅτι οἱ ἐκλεχθέντες πᾶν ἄλλο ἦσαν ἢ ἀντιπρόσωποι τῆς Κρήτης. Περὶ τὰ μέσα Μαΐου σύμπασα ἡ νῆσος, ἐξαιρέσει τῶν τριῶν φρουρίων, ἦτο εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν· φυσικῶς ἐπομένως τῶ λόγῳ οἱ δῆθεν ἀντιπρόσωποι τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, ἀφοῦ περιήχθησαν ἐπὶ τινὰς ἡμέρας εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἔτυχον εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς παρὰ τοῦ Σουλτάνου, ἐπανῆλθον ἀφανεῖς καὶ κατησχυμμένοι εἰς τὰς ἐστίας των. Τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν Κρήτῃ διοικήσεως τοῦ Μουσταφᾶ ἦσαν τοσοῦτον πρηφανῆ, ὥστε ἐπὶ τέλους ἡ Πύλη ἀ-

περάσισε νὰ τὸν ἀνακαλέσῃ καὶ νὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ τοῦ Χουσεϊν, βραδύτερον δὲ τῆ 6 Ἀπριλίου 1867 διὰ τοῦ Ὁμέρ πασσᾶ. Ἄλλ' ὁ περιφημος αὐστριακὸς ἐξωμότης, τοῦ ὁποίου αἱ δάφναι, καὶ πρὶν ἔτι μαρνανθῶσιν ἐντελῶς ἐν Κρήτῃ, εἶχον ὠχρίασαι ἐπαισθητῶς ἐν ταῖς Ἡγεμονίαις (;) καὶ ἐν Κριμαίᾳ, πρὶν ἀναλάβῃ τὴν ἀρχιστρατηγίαν, ἐζήτησε νὰ δοθῶσιν αὐτῷ πολυάριθμοι ἐπικουραὶ ἐκ τῶν ἐκλεκτωτέρων ὀθωμανικῶν στρατευμάτων. Διότι ὁ ἐν Κρήτῃ ὀθωμανικὸς στρατός, συγκείμενος ἐξ 21 αἰγυπτιακῶν καὶ 43 τουρκικῶν ταγμάτων, ἅμα δὲ καὶ ἐκ 1700 Ἀλβανῶν, μετὰ τὴν χειμερινὴν ἐκστρατείαν εἰς Σφακιά, δὲν ὑπερέβαινε τὰς 17 χιλιάδας ἀνδρῶν. Τὰ σφάλματα τοῦ ὀθωμανοῦ ἀρχιστρατήγου εἶχον καταστήσει ἄχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοὺς ἀγῶνας τῶν Κρητῶν εὐτυχεῖς ἅμα καὶ ἐνδόξους. Ἄλλ' ὁ Ὁμέρ δὲν ἦτο ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος, ὅπως ἐπανορθώσῃ τὰ διαπραχθέντα σφάλματα. Ἡ πολυετὴς στρατιωτικὴ αὐτοῦ ὑπηρεσία καὶ αἱ εὐθηνὰ ἀγορασθεῖσαι ἐπιτυχίαι του, ἀνταμειφθεῖσαι μετ' ἀσιατικῆς ὄντως γενναιοδωρίας, εἶχον καταστήσει αὐτὸν ἀδρανῆ καὶ νωθρόν· ἡ προσωπικὴ του γενναιότης ἦτο ἀνέκαθεν ἀμφισβητήσιμος· ἐστερεῖτο δ' ἐντελῶς τῆς γνώσεως τῶν τοποθεσιῶν, ἧτις διέκρινε τὸν Μουσταφᾶν καὶ ἧτις ἐν ὄρειῳ πολέμῳ, οἷος ὁ κρητικὸς, ἦτο ἀνεκτίμητος. Ὁ ἄγριος Ἀλβανός, καίπερ πολλάκις ἠττηθείς, ἐνέπνεεν οὐχ ἤττον τρόμον εἰς τοὺς Κρητας, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ τακτικὴ, ἧς ἦτο εἰδήμων ὁ Ὁμέρ πασσᾶς, οὐδὲν ἠδύνατο νὰ κατορθώσῃ ἐν Κρήτῃ. Ἡ ἀνάκλησις τοῦ Μουσταφᾶ ἐχαροποίησε μεγάλως τοὺς Κρητας· τοῦτο δ' οὐ μόνον διότι ἦτο δημοσία ἐξομολόγησις τῆς ἀποτυχίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπηλλάττον-

το ἐχθροῦ γινώσκοντος τὴν νῆσον κάλλιον αὐτῶν τῶν ἰδίων. Ὁ Ὅμερ πασσαῶς ἔφερεν, εἶναι ἀληθές, μεθ' ἑαυτοῦ λαμπρὸν ἐπιτελεῖον, ἀφθονα νέα πολεμεφόδια, κираσίουσ ἵππεῖσ καὶ πυροβολικὸν ἀξιόλογον. Ἄλλὰ τί ἐχρησίμευον ταῦτα πάντα ἐν ταῖσ στενοπορίαισ καὶ ταῖσ χαράδραισ τῶν Σφακιῶν.

Μετὰ δωδεκαήμερον παρασκευὴν ὁ Ὅμερ, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ δεκαπεντακισχιλίουσ τακτικὸσ στρατιώτασ καὶ πολυαριθμοσ ἀτάκτοσ, ἐξεστράτευσε πρὸσ τὰ Ἀποκόρωνα, ὡσ ἐὰν ἤθελε νὰ εἰσβάλη διὰ τῶν στενωῶν τῆσ Κράπησ καὶ τοῦ Ἀσχύφου εἰσ τὰ Σφακιά. Ἄλλ' ἀντὶ τούτου ἐστράφη αἰφνιδίωσ πρὸσ τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ ἀπεπειράθη νὰ ἐκβιάσῃ τὰ στενά τῆσ Καλλικράτησ πρὸσ τὸ βορειανατολικὸν μέρος τῶν Σφακιῶν. Εἰσ Βρύσσαισ κατέλιπεν ὑπὸ τὸν Μεχμέτ πασσαῶ 5000 ἀνδρῶν, οἵτινεσ, ἐνῶ αὐτόσ θὰ προσέβαλε τὰ στενά τῆσ Καλλικράτησ, ἔμελλον νὰ προσβάλωσι ταυτόχρονωσ τὴν Κράπην. Ἦλπιζε νὰ ἐξαπατήσῃ οὕτω τοὺσ παρὰ τὴν Κράπην ἐστρατοπεδευμένοσ ἐπαναστάτασ καὶ νὰ εἰσδύσῃ ἀνευ μεγάλης ἀντιστάσεωσ εἰσ τὰ Σφακιά. Τῆ 2 Μαΐου ἡ τουρκικὴ ἐμπροσθοφυλακὴ συνεχρούσθη εἰσ Ἐπισκοπὴν μετὰ τῶν ἐθελοντῶν· ἐστενοχωρήθη δ' ὑπ' αὐτῶν τοσοῦτον, ὥστε ἡ κυρία δύναμισ τῶν Τούρκων ἠναγκάσθη νὰ σπεύσῃ εἰσ βοήθειάν τῆσ. Μετ' ὀλίγον ὁ Ὅμερ προσβαλὼν τοὺσ Ἕλληνασ εἰσ Γαίδουρόπολιν, εἰσ τὴν εἴσοδον τῶν στενωῶν τῆσ Καλλικράτησ, ἐβίασεν αὐτοὺσ νὰ ὑποχωρήσωσι. Τῆ 5 Μαΐου ἐγένετο ἡ προσχεδιασθεῖσα ταυτόχρονοσ προσβολὴ κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοπέδου. Ὁ Κορωναῖοσ διώκει τὸ ἐν Καλλικράτῃ σῶμα, ὁ δὲ Ζιμβρακάκησ τὸ ἐν Ἀσχύφῳ. Ἀμφότεροὶ ἀφῆκαν τὸν τουρκικὸν στρατὸν νὰ προχωρήσῃ ἐντὸσ τῶν

στενῶν, καὶ τότε ἐπιπεσόντες αἰφνιδίως κατ' αὐτοῦ τὸν ἠνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσῃ. Ὁ Μεχμέτ ἀπεκρούσθη ἄχρι τοῦ ὠχυρωμένου στρατοπέδου του, ὃ δὲ Ὅμερ ἄχρι τῆς Ἐπισκοπῆς, παρενοχλούμενος ἀπαύστως, κατὰ τὴν ὑποχώρησιν, ὑπὸ τῶν παληκαρίων. Ὁ ἀγγλος Σκίներ, περιγράφας ζωηρῶς τὰς μάχας ἐκεῖνας, διηγεῖται, ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ παιδία ἐκόμιζον πολεμεφῶδια ἢ εἰδήσεις, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ γέροντες κατεσκεύαζον διὰ τρεμούσης χειρὸς φυσέκια καὶ συνεβούλευον τοὺς νεωτέρους νὰ μὴ δαπανῶσιν ἀφειδῶς τὴν πυρίτιδα, διότι ἐκάστη σφαῖρα εἶναι προωρισμένη νὰ φονεύσῃ ἓνα ἄπιστον...

Μετ' οὐ πολὺ ὁ Ὅμερ θέλων νὰ ἐκδικηθῇ διὰ τὴν εἰς Σφακιά ἀποτυχίαν, παρεσκεύασε νέαν ἐκστρατεῖαν εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τῆς νήσου. Διότι καὶ αὐτόθι ἦ ἐπαναστάσις διὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ γενναίου ὄπλαρχηγοῦ Κόρακα, εἶχεν ἀναδειχθῆ νικηφόρος. Τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασσιθίου παρεῖχεν εἰς τοὺς ἐπαναστάτας ἀσφαλὲς ἄσυλον, ὅθεν προὔχουρον πολλάκις ἄχρι τῶν πυλῶν τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἠνάγκαζον τοὺς Τούρκους νὰ κλείωνται εἰς τὸ φρούριον. Ὁ Ὅμερ πασᾶς ἀπεφάσισε νὰ περιστείλῃ τὴν ἀθάδαιαν ταύτην καὶ νὰ ἐκστρατεύσῃ διὰ τοῦ Μυλοποτάμου εἰς Ἡράκλειον, διατάξας προηγουμένως τὸν Ῥεσσὶτ Ἐφένδη νὰ σπεύσῃ εἰς ἀπάντησίν του. Ἄλλ' ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ Κορωναῖος δὲν ἔμενεν ἀδρανῆς. Ὁ Ζιμβρακάκης καὶ ὁ Κωσταράς ἔμειναν μετὰ τῶν πλείστων ἐθελοντῶν εἰς τὰ δυτικά διαμερίσματα ἐπὶ σκοπῶ νὰ ἐπιτηρῶσι τὸν Μεχμέτ πασᾶν, τυχούσης δ' εὐκαιρίας καὶ νὰ ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτοῦ. Τὸ κύριον ὅμως σῶμα τῶν ἐπαναστατῶν παρηκολούθησε τὸν στρατὸν τοῦ Ὅμερ. Ἄμα ὡς οἱ Τούρκοι ἔφθασαν εἰς Μαργαρίτι, οἱ ἐπαναστάται τοῦ

Ἀμαρίου καὶ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου ἐπέπεσαν κατ' αὐτῶν ὡς μαινόμενοι. Περικυκλωμένοι ἐντὸς χαραδρῶν, καταπυροβολούμενοι ἐκ τῶν ὑπερκειμένων ὀρέων, οἱ Τούρκοι δὲν ἠδύναντο οὔτε νὰ προχωρήσωσιν, οὔτε νὰ υποχωρήσωσι. Οἱ χριστιανοὶ ἠδύναντο εἰς τὴν περίστασιν ἐκείνην νὰ καταστρέψωσιν δλόκληρον τὸν ὀθωμανικὸν στρατὸν μετὰ τοῦ Ὁμέρ. Αἱ σφαῖραι τῶν Κρητῶν ἔσχιζον πολλάκις καὶ αὐτὴν τὴν σκηνὴν τοῦ ὀθωμανοῦ ἀρχιστρατήγου. Καὶ αὐτοὶ οἱ τούρκοι στρατηγοὶ ἤρχισαν νὰ ἐννοῶσι τὸ κρίσιμον τῆς θέσεως· ἤλπιζον ὅμως, ὅτι οἱ ἄτακτοι τοῦ Ῥεσσίτ, εἰδήμονες τοῦ ὀρεινοῦ πολέμου, ἤθελον κατορθώσει νὰ σώσωσιν αὐτοὺς ἐκ τῆς στενοχωρίας. Ἄλλ' ἡ ζηλοτυπία καὶ αἱ διενέξεις τῶν Ἑλλήνων καπηταναίων ὠφέλησαν μεγάλως τοὺς Τούρκους. Ὁ Πετροπουλάκης, ἐπιφορτισθεὶς τὴν φύλαξιν τῆς πρὸς τὸ Ἡράλειον ὁδοῦ, ἠρνήθη νὰ συμπράξῃ μετὰ τοῦ Κορωναίου. Ὅτε δὲ ὁ Ῥεσσίτ ἐπροχώρησε πρὸς τὰς κλεισωρίας τοῦ Μυλοποτάμου, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μανιατῶν δὲν προσέβαλεν αὐτὸν κατὰ μέτωπον, ἀλλ' ἐκ τῶν ὀπισθεν, ἀφοῦ ἤδη εἶχε διαβῆ τὰ στενά τῆς Τυλλισσοῦ, κατώρθωσεν, εἶναι ἀληθές, νὰ ἐπιφέρῃ ζημίαν τινὰς εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ κυριεύσῃ τὰς ἀποσκευάς του· ἀλλ' οὐχ ἤττον ὁ Ῥεσσίτ ἠνώθη μετὰ τοῦ Ὁμέρ, ἐνῶ ὁ Πετροπουλάκης παρημέλησε καὶ τότε νὰ ἐνωθῇ μετὰ τοῦ Κορωναίου. Ὁ Κορωναῖος εἶχεν ἐν τούτοις ἀποστείλει μικρὸν τι σῶμα, ὅπως φράξῃ τὴν ὁδὸν εἰς τὸν Ῥεσσίτ. Ἄλλ' ὁ ἐπίτιμος καὶ γενναῖος ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων, ἀγωνισθεὶς ἐπὶ μίαν ἑλληνὴν νύκτα, κατώρθωσεν ἐπὶ τέλους νὰ ἐνωθῇ μετὰ τοῦ Ὁμέρ καὶ νὰ ματαιώσῃ τὰς προσπαθείας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ὁμέρ, ἐμπλησθεὶς χαρᾶς ἐκ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ῥεσσίτ, τὸν ἐνηγκαλίσθη, τὸν

ώνόμασε σιωτήρα και τὸν προεβίβασεν εἰς πασσαῖν. Οἱ Κρήτες ἤρχισαν ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ νὰ στερῶνται πολεμοφοδίων και οὕτως ὁ Κορωνάιος ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ και ν' ἀφήσῃ ἐλεύθερον τὸν ὁρόμον εἰς τὸν ἐχθρὸν. Τῇ 20 Μαΐου ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς συνεκentrώθη περὶ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Κνωσσοῦ. Ὁ Ὁμέρ, χωρὶς νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ Ἡράκλειον, ἐστρατοπέδευσε εἰς Καστέλι, παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Λασιθίου. Τὸ σχέδιόν του ἦτο προφανῶς νὰ περικυκλώσῃ τοὺς ἐπαναστάτας και ν' ἀναγκάσῃ αὐτοὺς νὰ καταφύγωσιν εἰς Σφακιὰ. Ὅπως ἀποκλείσῃ αὐτοὺς ἐκεῖ πανταχόθεν και θέσῃ οὕτω πέρασ εἰς τὴν ἐπανάστασιν. Ἄλλ' εὐτυχῶς ἀπεδείχθη, ὅτι ὁ Ὁμέρ ἦτον ἀνίκανος νὰ ἐφαρμόσῃ συστηματικόν τι σχέδιον. Ἠρέσθη μόνον νὰ διατάξῃ τουρκικόν τι ἀπόσπασμα νὰ ὀδεύσῃ πρὸς τὸ Λασιθίον και νὰ διαλύσῃ αὐτόθι τοὺς ἐπαναστάτας· τῇ τρίτῃ δ' Ἰουνίου ἀπέστειλε τὴν Ῥεσσὶτ εἰς Ἀβδοῦ, πρὸς τὸ βόρειον μέρος τοῦ Λασιθίου. Οἱ ἄτακτοι βασιβουζοῦ και προῦχώρησαν ἀκωλύτως πρὸς τὸ μικρὸν ὄροπέδιον, ὅπερ ἀποτελεῖ, οὕτως εἶπεῖν, τὰ πρόθυρα τοῦ Λασιθίου και ἤρχισαν αὐτόθι νὰ δηῶσι και νὰ διαρπάζωσιν. Ὁφεληθέντες ἐκ τῆς εὐκαιρίας ταύτης οἱ Κρήτες, ἐπέπεσαν κατ' αὐτῶν και τοὺς ἠνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσωσι, καταλείποντες τὰ πολεμοφοδία αὐτῶν και πολλοὺς τραυματίας. Μαθὼν τοῦτο, ὁ Ὁμέρ ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ εἰς τὸν Ῥεσσὶτ ἐπικυρίας, δι' ὧν ὁ ὑπ' αὐτὸν στρατὸς συνεποσώθη εἰς 18 χιλιάδας ἀνδρῶν. Τότε ὁ Ῥεσσὶτ ἀπεφάσισε νὰ προσβάλλῃ τὸ Λασιθίον ἐκ δύο διαφορῶν μερῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Λασιθίῳ ἐπαναστατῶν ἦτο ἀσυνήθως μέγας· συνεποσοῦντο εἰς 5000 ἀνδρῶν· ἀλλ' ἔλειπε κεφαλὴ. Μετὰ τριημέρους ἀχρο-

βολισμούς, οί Τούρκοι εισώρμησαν ἐξ ἄρκτου καί ἐκ δυσμῶν εἰς τὸ ὄροπέδιον, καί οἱ ἐπαναστάται ἠναγκάσθησαν νὰ τραπῶσιν εἰς φυγήν. ἄλλοι μὲν πρὸς τὸ Ῥιζόκαστρον, ἄλλοι πρὸς τὴν Ἰδην καὶ ἄλλοι πρὸς τὰς ὑφίστας κορυφὰς τοῦ Λασιθίου, ὅπου οἱ Τούρκοι δὲν ἐτόλμησαν νὰ τοὺς καταδιώξωσι. Μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Λασιθίου, ἦτο εὐκόλον ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ἐπανάστασις καὶ νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ Σφακιᾶ. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς συνεκεντρώθη εἰς Δυβάκι παρὰ τὰς μεσημβρινὰς ἀκρωρείας τῆς Ἰδης. Ἐκεῖθεν ὁ μὲν Ὀμέρ ἐπορεύθη πρὸς τὸν κόλπον τῆς Μεσσαράς, ὁ δὲ Ῥεσιτ πρὸς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν· οὐχ ἤττον καθ' ἑδὸν δύο αἰγυπτιακὰ τάγματα κατεστράφησαν σχεδὸν ἐντελῶς ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου, ὁ ἐν Δυβακίῳ συγκεντρωθεὶς τουρκικὸς στρατὸς ἐξεστράτευσεν κατὰ τῶν Σφακιῶν. Ὁ Ὀμέρ πασσᾶς μετὰ μεγάλου μέρους τῶν τακτικῶν στρατευμάτων ἐπέβη τοῦ στόλου, ὅστις ἀνέμενον εἰς Μεσσαρᾶν τὰς διαταγὰς του, καὶ ἐπεβίβασθη εἰς Φραγκοκαστέλιον, καταλαβὼν ἀμα τὴν στρατηγικῶς σπουδαίαν θέσιν τοῦ Καλλικράτη. Ὁ Κορωναῖος, ἀφιχθεὶς λίαν ἀργὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀποβίβασιν, οἱ δὲ Σφακιῶται οὐδεμίαν ἀντέταξαν ἀντίστασιν. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ Ῥεσιτ προέβη ἐκ Δυβακίου εἰς Ἅγιον Βασίλειον, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι δὲν θὰ εὕρῃ μεγάλην ἀντίστασιν, διότι ὁ φόνος τοῦ αὐτόθι Καπεταναίου εἶχε στερήσῃ τοὺς χριστιανοὺς κεφαλῆς. Οὐχ ἤττον ἡ πορεία του ὑπῆρξε βραδυτέρα, ἢ ὅσον ἔλπιζεν ὁ Ὀμέρ, καὶ ὁ Κορωναῖος ἔλαβε καιρὸν νὰ στραφῇ πρὸς τὸν Καλλικράτη καὶ νὰ προσβάλλῃ τὸν πασσᾶν ἐπὶ τῶν πρὸς βορρᾶν τῶν πεδιάδων κειμένων ὄρέων. Κατὰ τὴν

ἀρχὴν τῆς μάχης ὁ Ἕλληνας ἀρχηγὸς εἶχε μόνον 10 ἄνδρας, ἀλλὰ μετ' οὐ πολλὸν συνήλθον περὶ αὐτὸν περὶ τοὺς 1500. Ὁ Κορωνάιος διήρπασεν τὸ σῶμά του εἰς δύο· ἡ ἰσχυροτέρα μοῖρα ἐπέπεσεν ἀπαρτῆρητος κατὰ τῆς ἀριστερᾶς τουρκικῆς πτέρυγος, ἐνῶ δ' οἱ Τούρκοι πᾶσαν αὐτῶν τὴν προσοχὴν ἀφιέρουν εἰς τὴν ἐπίπλαστον προσβολὴν τοῦ Κορωνάου, οἱ ἐπαναστάται κατώρθωσαν νὰ κυριεύσωσι τὰς εἰς τὰ ἀριστερὰ τοῦ Ὁμέρ ἰσχυράς θέσεις. Τὸ ἔδαφος ἦτο ἀνώμαλον, πλήρες θάμνων καὶ δένδρων καὶ ὅλως ἀκατάλληλον διὰ τὸ τουρκικὸν πυροβολικόν. Οἱ Κρητῆς διετήρησαν τὰς κυριευθείσας θέσεις, ἔτοιμοι νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν ἐπομένην ἡμέραν τὴν μάχην.

Δ'.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ οἱ ἐπαναστάται εἶχον συμπρωτῆ εἰς δισχιλίους ἄνδρας. Τὸ σχέδιον αὐτῶν ἦτο τὸ αὐτό. Ἄλλ' ἡ μοῖρα, ἣτις ἔμελλε νὰ προσβάλλῃ τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ Ὁμέρ, δὲν ἔλαβεν, ἕνεκεν τῆς ἀμελείας ἀξιωματικοῦ τινος, ἐγκαίρως τὰς διαταγὰς ὅτι δὲ ὁ Κορωνάιος μετὰ τῶν Κρητῶν κατώρθωσε νὰ εἰσδύσῃ ἐν μέσῳ τῶν τουρκικῶν ὄχυρωμάτων καὶ νὰ προχωρήσῃ ἄχρι τοῦ λόφου Αὐγοῦ, ὃ προσχεδιασθεὶς ἀντιπερισπασμὸς δὲν ἐγένετο, καὶ ὁ τούρκος στρατηγὸς ἠδυνήθη νὰ συγκεντρώσῃ πάσας αὐτοῦ τὰς δυνάμεις καὶ ν' ἀπωθήσῃ τὴν προσβολὴν τοῦ Κορωνάου. Τὴν τρίτην ἡμέραν ἔμελλε νὰ γίνῃ καὶ τελευταία ἀπόπειρα κατὰ τῶν εἰς Καλλικράτην τουρκικῶν θέσεων· ἀλλ' ἡ εἰδησις, ὅτι ὁ Πέσσιτ πασσαῶς προχωρεῖ ὅπως ἐνωθῆ μετὰ τοῦ Ὁμέρ, διέλυσε τὸ χριστιανικὸν στρατόπεδον.

Μόνος ὁ Κορωναῖος μετὰ τινων ἐθελοντῶν ἔμεινεν ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν γραμμῶν, ἀλλ' ἐπὶ τέλος καὶ ὁ ἄτρομος ἔλλην ὀπλαρχηγὸς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Σφακιά. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ Μεχμέτ πασσᾶς εἶχεν ἀναχαιτισθῆ ἐπὶ τρεῖς ὄλας ἡμέρας εἰς Κράπην ὑπὸ τοῦ Ζιμβρακάκη, τοῦ Σουλιώτη καὶ τῶν Σφακιωτῶν, κατώρθωσεν ὅμως ἐπὶ τέλος νὰ καταλάβῃ τὸ δροπέδιον τοῦ Ἀσκύφου. Ὁ Κορωναῖος ἀπεπειράθη ν' ἀποκλείσῃ αὐτόν. Ἄλλ' ὁ Ῥεσσῖτ πασσᾶς ἔτεινεν εἰς τὸν τουρκικὸν συμμαχητὴν τὴν χεῖρα, ἀπέστειλεν αὐτῷ τροφὰς καὶ τὸν ἔσωσεν ἐκ τῆς στενοχωρίας. Ὁ Ῥεσσῖτ κατέλαβε τὸ βορειοανατολικὸν μέρος τοῦ Ἀσκύφου, ὁ δὲ Μεχμέτ τὸ βορειοδυτικόν, ἐνῶ ὁ Ζιμβρακάκης ὑπεχώρησεν εἰς τὰ ὄρη τῆς Ἀναπόλεως. Ἐν τούτοις ὁ ἀνάματος Κορωναῖος κατώρθωσεν ἔτι ἅπαξ νὰ συγκεντρώσῃ 800 ἄνδρας, μετὰ τῶν ὀπρίων κατέλαβε τὰς Μουριάς, ἔκοψε τὰ συγκοινωνίας τῶν δύο πασσάδων καὶ ἠνάγκασε τὸν μὲν Μεχμέτ νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Βρύσσαις, τὸν δὲ Ῥεσσῖτ εἰς Καλλικράτην. Ὁ Ἕλλην ὀπλαρχηγὸς ἐξηκολούθησεν ἐπιτηρῶν ἀμφοτέρους καὶ ἔτοιμος νὰ ἐπιτεθῆ κατ' αὐτῶν.

Ὁ Ὀμέρ πασσᾶς προέβη διὰ τῆς Ἀναπόλεως εἰς Ἀράδαιναν, ὅπου ἀπῆντησε τοὺς ἐθελοντὰς ὑπὸ τὸν Σμολένσκη καὶ Νικολαΐδην. Οἱ Ἕλληνες προσέβαλον τὸν ἐχθρὸν κατὰ μέτωπον, ἅμα δὲ ἐκ τῶν δύο πτερυγῶν, ἐνῶ ὁ Ζιμβρακάκης ἔμεινεν εἰς μιᾶς ὥρας ἀπόστασιν ἀργός, ὁ δὲ Πετροπουλάκης δὲν ἔδιδε σημεῖα ζωῆς, κατέχων ἀπόρητόν τι στενὸν εἰς ἐνὸς χιλιομέτρου ἀπόστασιν. Ἡ ἐγκατάλειψις αὕτη ἠνάγκασε τοὺς ἐθελοντὰς νὰ ὑποχωρήσωσιν, ἀφοῦ προηγουμένως ἦ γενναία καὶ ἀπεγνωσμένη αὐτῶν ἀντίστασις ἐκίνησε τὴν ἐκπληξιν

τοῦ ἐχθροῦ. Τέλος ὅμως ἡ φύσις καὶ τὸ δύσβατον τῶν ὁρέων ἐκώλυσαν τὴν περαιτέρω πρόοδον τῶν Τούρκων. Τὸ μέγα προπύργιον τῶν Σφακιῶν, τὰ Σαμάρια, ἦτο ἐξ Ἀράδαινας ἀπρόσιτον. Μωρὸς ἤθελεν εἶσθαι ὁ Ὅμἐρ, ἐὰν ἔρριπτε τὰ στρατεύματά του εἰς Πόρταις, στενοτάτην χαράδραν ἐν μέσῳ βράχων, ἧς τὸ βάθος ἐπλήρου ὁ ἐκ τῶν ὁρέων καταπίπτων χειμαρρὸς. Οἱ Τοῦρκοι ἐπροτίμησαν νὰ υποχωρίσωσιν πρὸς τὰ μεσημβρινὰ παράλια, ὁ Ὅμἐρ ἠρέσθη νὰ ἀποστείλῃ εἰς Ἀγίαν Ροῦμελὴν ἀπόσπασμά τι, ὅπερ πρόεβη μὲν ἄχρι τοῦ ὁμωνύμου χωρίου, ἀλλ' ἐκεῖ, ἀναγκασθὲν νὰ παλαίσῃ κατὰ τῶν στοιχείων ἅμα καὶ τῆς λύσσης τῶν Κρητῶν, ἠναγκάσθη νὰ υποχωρήσῃ μετὰ ζημίας. Αἱ διάφοροι αὐταὶ ἀπόπειραι ἔπεισαν τὸν Ὅμἐρ, ὅτι ἡ διὰ τῶν βορείων στενοποριῶν τῶν Σφακιῶν υποχώρησις ἤθελεν εἶσθαι λίαν ἐπικίνδυνος. Ἐπροτίμησε νὰ ἐπιβιβασθῇ καὶ αὐτὸς ἐπὶ τοῦ στόλου καὶ νὰ ἐπανέλθῃ διὰ θαλάσσης εἰς Χανιά, ὅπου ἀφίχθη τῇ 10 Αὐγούστου 1867. Ὁ Πρῆσιτ πασσαῶς ὑπεχώρησε διὰ ξηρᾶς, ἀποῦ προηγουμένως ὑπέστη καὶ εἰς Κάτερα καὶ εἰς Ἀμάρι μεγάλας ἀπωλείας, μετὰ μικρὸν δ' ἀπεβίωσεν εἰς Χανιά ἐκ τραύματός τινος, ὅπερ εἶχε λάβει.

Ὁ Σουλτάνος εὐρίσκειτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς Παρισίους. Τὸ ταξίδιον ἐκεῖνο ἦτο πρωτοφανὲς εἰς τὰ χρονικά τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· εἶχε δὲ καὶ τοῦτο τὸ ἰδιαιτέρον, ὅτι αἱ δαπάναι ἐκαλύφθησαν δι' ἐλαττώσεως τῶν μισθῶν τῶν ὑπαλλήλων καὶ δι' ἀξίωσης τῶν φόρων. Ἡ Πύλη, θέλουσα νὰ χαροποιήσῃ τὸν Σουλτάνον, ἀπέστειλεν αὐτῷ ἀλλεπάλληλα τὰ περιτῶν νικῶν τοῦ Ὅμἐρ πασσαῶ τηλεγραφήματα καὶ ἀνήγγελλε πομπωδῶς, ὅτι τὰ Σφακιά ἐκυριεύθησαν καὶ

ὅτι ἡ ἐπανάστασις κατεπνίγη. Πράγματι ὅμως ἡ ἐκστρατεία εἶχεν ἀποτύχει ἐλεεινῶς. Ὁ Ὅμπερ δὲν εἶχεν οὔτε κατορθώσει, ὅτι κατώρθωσεν ὁ προκάτοχος αὐτοῦ Μουσταφᾶς. Ὁ τύφος καὶ ἡ δυσεντερία ἐδεκάτιζον τὸν τουρκικὸν στρατὸν. Αἱ ἀπώλειαι αὐτοῦ ὑπελογίζοντο εἰς 20—25 χιλιάδας ἀνδρῶν καὶ ὅμως πρὸς Τούρκου δὲν εἶχε πατήσει τὰ ἀληθῆ φρούρια τῆς ἐπαναστάσεως τὰ Σαμάρια καὶ τὸν Ὀμαλόν. Ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην ἀποθανόντος στρατηγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Διλαβέρ πασσᾶ ἐρασιζόμεθα τὴν ἑξῆς φράσιν. «Τίς ἤθελε πιστεύσει, ὅτι θὰ συντελέουν καὶ ἐγὼ εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν δυστυχῶν τούτων χριστιανῶν!» Καὶ ὄντως αἱ ἐν Μυλοποτάμῳ καὶ Πυργοτίσῃ σφαγαὶ καὶ δηλώσεις ἦσαν τὸ μόνον τῆς πομπῶδους ἐκστρατείας ἀποτέλεσμα.

Ταυτόσημόν τι τηλεγράφημα τῶν ἐν Χανίοις προξένων τῆς Γαλλίας, τῆς Ῥωσσίας τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας κατήγγειλε τῇ 21 Ἰουλίου τὰς ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ διαπραγείσας ὀμότητες· εὐθὺς δὲ μετέπειτα οἱ αὐτοκράτορες τῆς Ῥωσσίας καὶ τῆς Γαλλίας διέταξαν τὰ εἰς τὰς θαλάσσας τῆς Κρήτης πολεμικὰ αὐτῶν πλοῖα νὰ μεταφέρωσι γυναικόπαιδα εἰς Ἑλλάδα. Διὰ τοῦ μέτρου τούτου ἡ ἐπανάστασις ἔλαβεν ἐμμέσως ἰσχυρὰν ὑποστήριξιν· διότι οἱ μαχηταὶ ἀπηλλάγησαν τῶν περὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν φροντίδων. Ἐπὶ τινὰ καιρὸν οἱ ἐπαναστάται εἶχον ἐλπίσει ὅτι ἡ μεταφορὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ διὰ τῶν ἐλληνικῶν καταδρομικῶν. Ἀλλὰ τὸ ταχύτατον καὶ εὐτυχέστατον αὐτῶν, τὸ Ἀρχάδιον, καταληφθὲν αἰφνης τῇ 20 Αὐγούστου ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ πολεμικοῦ πλοίου Ἰζεδὶν ἠναγκάσθη μετὰ πεισματώδη πάλην νὰ ῥιφθῆ εἰς τὴν ξηρὰν· τῶν δὲ λοιπῶν

καταδρομικῶν πλοίων ἢ ἐμφάνις δὲν ἦτο βεβαία. Τὰ δεινοπαθήματα τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν, ὅσαι ἐξωσθεῖσαι τῶν οἰκῶν αὐτῶν ὑπὸ τῆς τουρκικῆς βαρβαρότητος, ἐδεκατίζοντο ὑπὸ τῆς πείνης, τῆς δίψης καὶ τῶν ἐπιδημιῶν, εἶναι ἀνεκδιήγητα. Ὁ Σκίερ εἶδε χιλιάδας τῶν δυστυχῶν ἐκείνων πλασμάτων περιμενούσας παρὰ τὸ μοναστήριον τοῦ Πέρβελη τὴν ἐμφάνισιν ξένου τινὸς πλοίου. Εἶχον μεθ' ἑαυτῶν πᾶν ὃ, τι ἠδυνήθησαν νὰ σώσωσιν ἐκ τῶν πυρποληθισῶν αὐτῶν οἰκιῶν, μαγειρικὰ σκέυη, ἐπιπλα, παλαιὰ φορέματα· εὐτυχῆς δ' ἐλογίζετο ὁ σώσας σάκκον ἀλεύρου. Τὰ ἄθλια ὄντα διέτριβον ἡμέραν καὶ νύκτα ἐπὶ τῶν ἀπορρώγων βράχων τῆς ἀκτῆς, ἐν μέσῳ ἀνθηρῶν ροδοδαφνῶν, βασανιζόμενα ὑπὸ τῆς πείνης, τῆς δίψης καὶ τῶν φλογερῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου καὶ ἀτενίζοντα πρὸς τὴν θάλασσαν, ἐξ ἧς μόνης ἀνέμενον σωτηρίαν. Αἱ ἀπαίσιαι αὗται σκηναί, διαδραματιζόμεναι ἐν μέσῳ ἀνθέων, ἐν μέσῳ φύσεως γελοῆσης, ὑπὸ γλαυκὸν οὐρανὸν καὶ ἐπὶ τῶν ὕδατων ἐκείνων παραλίω, ὡμοιάζον ἀληθῶς πρὸς τρομερὰν εἰρωνεῖαν τῆς τύχης. Εὐκόλως ἐννοεῖ τις ποίαν ὑπηρεσίαν παρέσχον εἰς τοὺς Κρήτας τὰ ρωσικὰ καὶ γαλλικὰ πλοῖα, ἀναλαβόντα τὴν μεταφορὰν τῶν δυστυχῶν τούτων θυμάτων τοῦ πολέμου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ γάλλος ναύαρχος ἠναγκάσθη νὰ προσφύγῃ εἰς ἀπειλὰς καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν χρῆσιν βιαίων μέτρων, ὅπως ὁ ἐκ τῆς ἠττης παρωρισμένος Ὅμερ πασσᾶς ἐπιτρέψῃ τὴν μεταφορὰν τῶν γυναικοπαίδων. Μετὰ μικρὸν ὄμως τὸ παράδειγμα τῆς Ῥωσίας καὶ τῆς Γαλλίας εὗρε μιμητὰς. Κατὰ τοὺς μῆνας Αὐγούστον, Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον 1867 μετεκομίσθησαν ἐκ Κρήτης εἰς Ἑλλάδα περὶ τὰς 40000 ψυχῶν. Ἡ Πύλη ἐποιήσατο ἐπὶ τέλους τὴν ἀνάγκην

φιλοτιμίαν καὶ τῇ 13 Σεπτεμβρίου ἐδημοσίευσε διάταγμα ἀμνηστίας διὰ πάντας τοὺς ἐγχωρίους ξένους, ὅσοι ᾔθελον καταλίπει τὴν νῆσον ἐν διαστήματι ἐξ ἐβδόμων.

Καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἤρχισαν τέλος ν' ἀνομολογῶσιν ὅτι τὰ στρατιωτικὰ μέτρα τοῦ Ὁμῆρ πασσᾶ ἀπέβησαν ἄκαρπα καὶ ὅτι ἡ διὰ τῆς βίας καταστολή τῆς ἐπαναστάσεως κατέστη ἀδύνατος, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ ἀντιβασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου, βαρυνθεὶς νὰ ὀπανᾷ ἀνθρώπους καὶ χρήματα ὑπὲρ ξένου ἀγώνος, ἀνεκάλεσε περὶ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου τὰ στρατεύματά του ἐκ Κρήτης. Ἐκτοτε ἡ Πύλη ἀπεφάσισε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς ἀξιώσεις τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας καὶ νὰ δειχθῇ συνδιαλλακτικώτερα. Τῇ 4 Ὀκτωβρίου ὁ μέγας βεζύρης Ἀαλῆ πασσᾶς ἐνεφανίσθη αὐτοπροσώπως εἰς Χανία, ὅπως κατορθώσῃ τὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον προσεκάλεσε διὰ κολακευτικωτάτων ἐκφράσεων τοὺς Κρήτας ν' ἀποστελλῶσιν εἰς Χανία ἐξ ἐκάστου διαμερίσματος τέσσαρας ἀντιπροσώπους, ὅπως ἀκούσωσι τὰς προτάσεις των καὶ διατυπώσωσι τὰς εὐχὰς τοῦ λαοῦ. Ἄλλ' ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις διεκήρυξε τὰς βραδείας ταύτας παραχωρήσεις ὡς ἀνεπαρκεῖς. Τότε ἡ Πύλη ἀπεφάσισε νὰ προβῇ ἐν ἑτὶ βῆμα πρὸς τὰ πρόσω. Ὁ Ὁμῆρ, τοῦ ὁποῦ ἡ ἐντελής ἀνικανότης εἶχε διατρανωθῆ ἐναργέστατα, ἀνεκλήθη καὶ ἀντεκατεστάθη τῇ 15 Ὀκτωβρίου διὰ τοῦ Χουσεῖν πασσᾶ. Μετὰ μικρὸν ὁ Ἀαλῆ πασσᾶς ἐπελήφθη τῆς ἐκτελέσεως τῶν σχεδιασθεισῶν μεταρρυθμίσεων, καὶ τῇ 22 Νοεμβρίου ἐκήρυξεν ἐν Χανίοις δι' εὐστόχου ἀγορεύσεως τὴν ἔναρξιν τοῦ «Γενικοῦ Συμβουλίου,» ἀντιπροσωπεύοντος δὴθὲν τὸν χρητικὸν λαόν.

Ὁ καθαρτισμὸς τοῦ σώματος τούτου, ὅπερ, συγ-
 κείμενον ἐξ 75 μελῶν, περιεῖχε μόνον 25 χριστιανούς,
 ἀποδεικνύει ἐναργέστατα κατὰ πόσον ἀντεπροσώπευε
 γνησίως τὸν κρητικὸν λαόν. Ἡ προσωσινὴ κυβέρνησις
 καὶ ὁ λαὸς ἔσπευσαν νὰ διαμαρτυρηθῶσι κατὰ τῆς πα-
 ρωδίας ταύτης τῶν συνταγματικῶν τύπων τῆς δυτικῆς
 Εὐρώπης· οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ μεγάλου βεζιρῶν διορισθέντες
 τοῦρκοι καὶ χριστιανοὶ ὑπάλληλοι δὲν κατώρθωσαν οὔτε
 νὰ εἰσχωρήσωσιν εἰς τὰ ταχθέντα αὐτοῖς διαμερίσματα.
 Καίτοι ὁ χειμὼν ἐπέφερε τὴν πατροπαράδοτον ὕφαινον
 τῆς ἐπαναστάσεως, καίτοι οἱ πλεῖστοι ἐθελονταὶ εἶχον
 καταλίπει μετὰ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν τὴν νῆσον, ἢ ἐ-
 πανάστασις ἐξηκολούθει· σύμπασα ἢ νῆσος ἄχρι τῶν
 πυλῶν τῶν φρουρίων ὑπέκρουεν εἰς τὰς διαταγὰς τῆς
 προσωρινῆς κυβερνήσεως, οἱ δὲ Ἕλληνες ἡμῶν φίλοι εἶ-
 χον δίκαιον, ὁσάκις ἠρωτῶμεν αὐτοὺς, ν' ἀποκρίνωσινται·
 «ἢ ἐπανάστασις ἀκμάζει.» Καὶ ὅμως εἶναι ἀναντιρρή-
 τον, ὅτι διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων,
 διὰ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ Ὁμέρ καὶ διὰ τῶν συνδιαλ-
 λακτικῶν μέτρων τῆς Πύλης, τὸ φρόνημα τῶν Κρη-
 τῶν κατέστη ἠπιώτερον. Ἡ προτέρα πεπιθῆσις τῶν
 ἐπαναστατῶν εἰς τὰς ἰδίας ἑαυτῶν δυνάμεις ἐξηλείφθη,
 καὶ ἡ μόνη αὐτῶν ἐλπίς ἦτο ἔκτοτε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐ-
 πέμβασις, ἢ ὑποστήριξις τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ρωσσίας,
 ἢ τῆς Πρωσσίας.

Ὁ ἄτακτος ὄρεινός πόλεμος ἤρχισεν αὖθις κατὰ
 τὸ ἔαρ τοῦ 1868 μετὰ νέας πεισμονῆς. Ἄλλ' οἱ Τοῦρ-
 κοι, διδαχθέντες ὑπὸ τῆς πείρας, εἶχον παραδεχθῆ πρὸς
 καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τὸ μόνον ὀρθὸν σύστη-
 μα. Ἄντι νὰ δαπανᾶται εἰς ματαίας ἀποπειράς κατὰ
 τῶν ἀποτόμων βράχων τῶν Σφακιῶν, ὁ Χουσεῖν πασ-

σας ἤρκεσθῃ νὰ καταλάβῃ πάντα τὰ στρατηγικῶς σπουδαῖα μέρη τῆς νήσου, ν' ἀνεγείρῃ πύργους, νὰ ἐρημώσῃ τὰς πεδιάδας καὶ νὰ περιορίσῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐπὶ τῶν ὄρεων, ὅπου οἱ Κρηῖτες ἦσαν ἠναγκασμένοι ἢ ν' ἀποθάνωσι τῆς πείνης ἢ νὰ εἰσακούσωσι τὰς γλυκείας τῶν Τούρκων ὑποσχέσεις καὶ νὰ ὑποταχθῶσιν. Κατὰ Φεβρουάριον ἐπελήφθησαν οἱ Τούρκοι τῆς ἐρημώσεως τῶν ἄχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σχετικῶς μικρὰ παθόντων διαμερισμάτων τῶν Σφακιῶν. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις ἀπηύθυνε τότε φλογερὰν ἐπίκλησιν εἰς τοὺς εὐρωπαϊοὺς προξένους περὶ τῶν ἐν Κισσάμῳ διαπραχθεισῶν ὤμοτήτων. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ἐξηκολούθουν αἱ συμπλοκαὶ εἰς Ἡράκλειον, εἰς Ἀποκόρωνα καὶ εἰς Σέλινον. Ἐνιαχοῦ οἱ Ἕλληνες κατέρωθωσαν νὰ καταστρέψωσι τοὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατασκευασθέντας πύργους ἀλλ' ἡ ζῆμια ἠνωρθοῦτο πάραυτα. Τὸ φρόνημα τῶν κατοίκων ἐκδηλοῦται ἄριστα ἐν τῇ ἀπὸ 5 Ἀπριλίου 1868 προκηρῦξει, δι' ἧς ἡ κρητικὴ ἐπιτροπὴ ἱκετεύει τὰς χριστιανικὰς δυνάμεις νὰ ἐμποδίσωσι τὴν περαιτέρω αἱματοχυσίαν καὶ νὰ λύσωσι διπλωματικῶς τὸ κρητικὸν ζήτημα, ἢ νὰ βοηθήσωσι διὰ τῶν στρατῶν καὶ τῶν στόλων αὐτῶν τὸν Σουλτάνον, ὅπως καταβάλλῃ τὴν ἐπανάστασιν. Περιελθόντες εἰς ἀπόγνωσιν οἱ Κρηῖτες προσέφυγον εἰς τὸ στρατήγημα, οὗ ἐγένετο πολλάκις χρῆσις κατὰ τὴν πρώτην ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν ἐν στιγμαῖς μεγίστου κινδύνου. Τῇ 2 Ἰουλίου ὑπεγράφη ἐν τῇ μαγῇ τῶν Ἀσωμάτων ἀναφορὰ πρὸς τὴν βασιλίссαν Βικτωρίαν, δι' ἧς ἐζήτην τὴν ἄμεσον βοήθειαν τῆς Ἀγγλίας πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν εὐχῶν τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ καὶ ἡ αἴτησις αὕτη ἔμεινεν ἀτελεσφόρητος, ὡς πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀπόπειραι τῶν Κρητῶν πρὸς ἐξευμένισιν τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ δὲ περὶ τοὺς ἐπαναστάτας χαραχθεὶς ἀπαίσιος κύκλος καθίστατο ἡμέραι στενώτερος. Ὁ Χουσσεὶν κατώρθωσε νὰ φθάσῃ ἄχρι τοῦ Ὀμαλοῦ καὶ μόνῃ ἢ Σαμάρια ἠψήφει ἔτι τὰς προσβολὰς τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ζιμβρακάκης, καταλιπὼν περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου τὴν νῆσον, ἐκέρυξεν ἀναφανδόν, ὅτι ἐθεώρει τὸν ἀγῶνα ἀπηλπισμένον. Ὁ Κόρακας καὶ ὁ Σφαικιανᾶκης κατήγαγον ἔτι λαμπρὰς τινὰς ἐπιτυχίας εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τῆς νήσου· αἱ δ' ἑλληγκαὶ ἐφημερίδες ὑπελόγιζον περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐνόπλων Κρητῶν εἰς 13,000 ἄνδρας. Ἄλλ' οὐχ ἤττον ἡ ἐπανάστασις ἐφθινεν ὀφθαλμοφανῶς. Αἱ ἐκ τῆς ξένης ἐπεμβάσεως ἐλπίδες, εἶχον ἀποδειχθῆ ὄνειροπόλημα. Ὁ τρίτος χειμὼν ὑπῆρξεν ἀπαίσιος διὰ τὸν κρητικὸν ἀγῶνα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου, οἱ δύο Πετροπουλάκαι ἀπέβησαν μὲν εἰς δύο διάφορα μέρη τῆς νήσου, δὲν ἠδυνήθησαν ὅμως, καθὼς μεμονωμένοι, ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τῶν Τούρκων. Τὸ σῶμα τοῦ Λεωνίδα κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου· αἱ δὲ ἀπατηλαὶ εἰδήσεις, ὡς μετέδωκεν εἰς τὸν γέροντα Πετροπουλάκην ὁ ἐν Χανίοις Γάλλος πρόξενος Σαμπουαζῶ διέσπειραν μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν τοιαύτην ἀπόγνωσιν, ὥστε, πολεμικοῦ συμβουλίου γενομένου, οἱ ἐθέλονται ἀπεφάσισαν νὰ συνθηκολογήσωσιν. Ὁ γέρον Πέτροπουλάκης μετεκομίσθη ἐπὶ τουρκικῶν πλοίων εἰς τὴν Ἑλλάδα· ὁ υἱὸς αὐτοῦ Λεωνίδας πλανηθεὶς ἐπὶ τινὰς ἔτι ἡμέρας εἰς τὰ ὄρη, ἠναγκάσθη ἐπὶ τέλους νὰ συμμερισθῆ τὴν τύχην τοῦ πατρὸς. Ὡς τὼς ἔλθεν ἡ ἐπανάστασις. Ἡ δὲ πορεία τῶν περὶ τῆς Κρήτης διπλωματικῶν διαπραγματεύσεων δὲν παρεῖχε, τῇ ἀληθείᾳ, ἐλπίδα τινὰ εἰς τὸν ἀγῶνα. Αἱ ἐν τῷ εὐρω-

παϊκῷ τύπῳ ἐπικρατοῦσαι σφαλεραὶ προλήψεις περὶ τῆς συνενοχῆς τῆς Ῥωσσίας ἢ τῆς Ἀμερικῆς ἐπενήργουν καὶ ἐπὶ τῆς διπλωματίας. Αἱ δυνάμεις, ἀναμνησθεῖσαι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπαναστάσεως τῶν προῤῥήσεων τοῦ Λεοπόλδου Α΄ καὶ τοῦ Παλμεστρώου καὶ ἐλπίσασαι, ὅτι θὰ πείσωσιν οἰκειοθελῶς τὸν Σουλτάνον νὰ παραχωρήσῃ τὴν Κρήτην εἰς τὴν Ἑλλάδα, μετέβαλον γνώμην, ἅμα ὡς εἶδον, ὅτι ἡ πραγματοποίησις τῆς ιδέας ταύτης ἠδύνατο ν' ἀπαιτήσῃ τὴν χρῆσιν βιαίων μέτρων, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ πόλεμον κατὰ τῆς πείσμονος Τουρκίας. Αἱ δυτικαὶ δυνάμεις ὑπεχώρησαν ἔντρομοι, ἅμα ὡς εἶδον τὸν κίνδυνον νέου Ναυαρίνου πρὸς ὄφελος τῆς Τουρκίας. Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1867, εἶναι ἀληθές ἢ Γαλλία, ἢ Ῥωσσία, ἢ Πρωσσία καὶ ἢ Ἰταλία ἐζήτησαν διὰ κοινῆς διακοινώσεως παρὰ τῆς Πύλης ν' ἀποστείλῃ εἰς Κρήτην μικτὴν ἀνακριτικὴν ἐπιτροπὴν, ὅπως ἐξετάσῃ τὰς εὐχὰς καὶ τὰ παράπονα τῶν Κρητῶν. Οἱ ἐπαναστάται ἐφάνησαν πρόθυμοι νὰ συναινέσωσιν εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο, ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ του ἐναυάγησεν ἕνεκα τῆς πεισμονῆς τῆς Πύλης, ἥτις δὲν παρεδέχθη τὴν ιδέαν τῆς ἀνακρίσεως, ἢ μόνον ὑπὸ τὸν ὄρον, ὅτι θὰ τηρηθῶσι τὰ κυριαρχικὰ δικαίωματα τῆς Πύλης καὶ θ' ἀπομακρυνθῶσι προηγουμένως τῆς Κρήτης οἱ ξένοι ἐθελονταί.

Ἡ μετὰ τῶν θαυμάτων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γνωριμία, ἢ ἐπίσκεψις τῆς παγκοσμίου Ἐκθέσεως τῶν Παρισίων δὲν μετέπεισε τὸν Σουλτάνον. Ὅτε τῆ 27 Αὐγούστου 1867 οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν τεσσάρων δυνάμεων ἀνενέωσαν προφορικῶς τὴν πρότασιν αὐτῶν, ἅμα δ' ἐζήτησαν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἢ Πύλη ἀπέρριψε τὴν αἴτησιν ταύτην καὶ διεκήρυξεν ὅτι,

ἀποκλειομένης τῆς ἰδέας τῆς προσαρτήσεως τῆς νήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ προτεινομένη διεθνὴς ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ εἶναι περιττή. Ὅ, τι δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς μεταρρυθμίσεις, αἱ παραχωρήσεις τῆς Πύλης θὰ ὑπερβῶσι τὰ αἰτήματα τῶν δυνάμεων καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς ἀξιώσεις τῶν Κρητῶν. Οἱ μεμυημένοι τὰ μυστήρια τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς ἐνόησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πόσῃ σπουδαιότη-
τα εἶχεν ἡ τελευταία αὕτη ὑπόσχεσις ἀναμνησκουσα τὰς ὠραίας λέξεις τοῦ Χατ-Χουμαγιούν. Ὅπως ἡ δι-
πλωματικὴ ἐπέμβασις ὑπὲρ τῆς Κρήτης ἐναυάγησε πλη-
ρέστατα· εἰς δὲ τὰς τέσσαρας δυνάμεις, ὧν αἱ συμβου-
λαὶ ἀπεκρούσθησαν, οὐδὲν ἄλλο ὑπελείφθη, ἢ ἡ συναί-
σθησις ὅτι «ἐξεπλήρωσαν τὰ ὑπὸ τῆς φιλανθρωπίας καὶ
τῆς πρὸς τοὺς χριστιανοὺς συμπαθείας καὶ τὸ μέλλον
τῆς Τουρκίας ἐπιβαλλόμενα αὐταῖς καθήκοντα» Διὰ τῆς
ἀπὸ 30 Ὀκτωβρίου 1867 κοινῆς διακηρύξεως τὰ τέσ-
σαρα ἀνακτοβουλία ἐγκατέλιπον τὴν Πύλην εἰς τὰς συν-
επείας τῶν πράξεων αὐτῆς. Ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ἀγ-
γλία δὲν συμμέτεσχον τοῦ διαβήματος τούτου. Ὅπως
ἡ Πύλη ἐξέφυγεν εὐθηνὰ τὸν ἀπειλήσαντα αὐτὴν δι-
πλωματικὸν κίνδυνον, μηδὲν ἄλλο παθοῦσα, ἢ ὅτι ἀπό-
λεσε τὴν ἐλπίδα τῆς ἠθικῆς ὑποστηρίξεως τῶν τεσσά-
ρων ἀνακτοβουλιῶν. Ἄλλ' οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἦ-
σαν ἀρκούντως πρακτικοί, ὥστε νὰ μὴ πτοῶνται ἐκ τῆς ἀ-
πειλῆς ταύτης, διὰ τὴν ὅποίαν ἄλλως ἀρκοῦσαν παρει-
χεν αὐτοῖς ἀποζημίωσιν ἢ διάσπασιν τῆς ἀρχικῆς ἀλ-
ληλεγγύης τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων ἐν τῷ κρητικῷ
ζητήματι. Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία, οἱ δύο ἀρχαῖοι
φίλοι τοῦ Διβανίου, ἐχωρίσθησαν σχεδὸν μετὰ θυμοῦ
τῶν λοιπῶν δυνάμεων· ἡ δὲ τουρκικὴ διπλωματία κα-
τώρθωσε δεξιότατα νὰ ἐπιτείνῃ τὴν διχόνοιαν ταύτην,

ν' ἀναδριπίσῃ τὴν ῥωσσοφοβίαν τῶν Εὐρωπαίων καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῇ αὐτὴν ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ὅτε οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας, τῆς Πρωσσίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Γαλλίας ἀπέστειλον τραγικὰς ἀφηγήσεις τῶν ὑπὸ ὀθωμανῶν στρατιωτῶν διαπραττομένων ὠμοτήτων, οἱ φιλότουρκοι ἀπήντων, ὅτι ἠγοράσθησαν ὑπὸ τῆς Ῥωσσίας, ἢ, τοῦθ' ὑπερ ἔτι πιθανώτερον, ὅτι ἦσαν ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ὄργανα τῆς Ῥωσσοικῆς πολιτικῆς. Ἐνῶ δ' ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ τρίτου ἔτους τοῦ πολέμου ἡ Κρήτη ὠμοιάζε πρὸς μέγα κοιμητήριον, ἐφημερίδες τινὲς περιέγραφον τὴν εἰδυλλιακὴν ἡσυχίαν, ἧς ἀπῆλθον οἱ ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τοῦ Σουλτάνου ἐπανελθόντες νησιῶται. Ἡ καταστροφὴ τῶν τελευταίων λειψάνων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν σχεδίων τοῦ Χουσσείν ἀνέδειξε τοὺς ῥήτορας τοῦ Διβανίου θριαμβεύοντας· ἡ δὲ ὑπεροψία, ἣν παρήγαγεν ἡ νίκη αὐτὴ καὶ τὸ ναυάγιον τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπεμβάσεως, εἶναι ἡ ἀληθὴς ἀφορμὴ τῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος ῥήξεως. Ἡ Πύλη, ἀφοῦ κατέβαλε τέσσαρας μεγάλας δυνάμεις, ἠθέλησε νὰ δράξῃ τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως τιμωρήσῃ καὶ τὴν μικρὰν Ἑλλάδα διὰ τὴν εἰς τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν συνενοχίην.

Ἡ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων, ὁ ἀποκλεισμός τῶν ἐλληνικῶν πλοίων, ἡ ἔξωσις τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων, πάντα τὰ τουρκικὰ ἐκεῖνα μέτρα σκοπὸν εἶχον ν' ἀναγκάσωσι τὴν Ἑλλάδα νὰ παραιτηθῇ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς κρητικῆς ἐπανάστασεως, ἢ, κατὰ τὴν φράσιν τῶν φιλοτούρκων, νὰ υποβληθῇ εἰς τὰς διατάξεις τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως τοῦ πρωσσοῦ ἀνακτοβουλίου θὰ εἶχε σήμερον ἐκτραγῆ ὁ ἐλληνοτουρκικὸς πόλεμος, τοῦ ὁποίου αἱ συνέπειαι ὡς

ἐκ τοῦ ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου ἀναβρασμοῦ καὶ τῶν ἀντιζηλιῶν τῶν δυνάμεων ἤθελον εἶσθαι ἀνυπολόγιστοι. Τότε ὁ κόμης Βίσμαρκ ἐπρότεινε τῇ 21 Δεκεμβρίου 1868 τὴν συγχάλασιν Συνδιασκέψεως, μελλούσης οὐ μόνον νὰ διευθετήσῃ τὰ ἀνατολικά πράγματα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξεύρῃ τὰ μέσα, ὅπως ἀπομακρύνῃ τοὺς ἀπειλοῦντας τὴν εἰρήνην κινδύνους. Ἡ πρωσικὴ αὐτὴ πρότασις ὑπεστηρίχθη εὐθὺς τὴν ἐπαύριον ὑπὸ τῆς Ῥωσίας. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία, ἠσπάθησαν μὲν τὴν ἰδέαν τῆς Συνδιασκέψεως, διεφώνησαν ὁμοῦς πρὸς τὰς δύο βορείους ἀλλὰς ὡς πρὸς τὸ πρόγραμμα αὐτῆς. Ἐνῶ ὁ κόμης Βίσμαρκ, κρίνων ὀρθότατα τὰ ἀνατολικά πράγματα, ἐπρότεινεν εὐρύτατον πρόγραμμα, ὠμίλει περὶ τῶν μέσων, «ὅπως προληφθῶσιν οἱ ἀπειλοῦντες τὸ μέλλον κίνδυνοι,» καὶ συνηγόρει ὑπὲρ τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Κρήτης, οἱ ἐν Παρισίοις ἐφοβήθησαν τὴν ριζικὴν θεραπείαν, τὴν ἐφαρμογὴν μεγάλων μέτρων, ἅτινα μόνον ἠδύναντο νὰ παραγάγῃσιν ἀγαθὸν ἀποτέλεσμα, καὶ προσεπάθησαν νὰ περιορίσωσι τὴν Συνδιάσκεψιν ἐντὸς στενωπῶν ὁρίων. Αἱ ἐν τῇ παρισιανῇ Κυτρίνῃ Βίβλῳ δημοσιευθεῖσαι ἐκθέσεις τοῦ Βενεδέτη χαρακτηρίζουσιν ἄριστα τὴν ἐπιπόλαιον ταύτην πολιτικὴν τοῦ ἀνακτοβουλίου τοῦ Κεραμεικοῦ. «Ὁ κόμης Βίσμαρκ,» γράφει ὁ Βενεδέτης, «προτίθεται νὰ προσκαλέσῃ εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν οὐ μόνον τὰς μεγάλας δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο διαμαχόμενα κράτη, ἐπομένως καὶ τὴν Ἑλλάδα. Κατ' αὐτὸν οἱ πληρεξούσιοι ὀφείλουσι νὰ ζητήσωσι πρὸς τὸ συμφέρον τῆς εἰρήνης τὰς ἐγγυήσεις ἐκεῖνας, δι' ὧν δύναται νὰ προληφθῇ ἕσθαι ἡ ἀνανέωσις τῶν σημερινῶν περιπλοκῶν.» Εἶναι γνωστὸν, ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ κόμητος Βίσμαρκ οὐδεμίαν

εὔρον ὑποστήριξιν καὶ ὅτι ὑπερίσχυσεν ἡ πολιτικὴ τῶν μικρῶν μέσων. Ἡ Συνδιάσκεψις συνεκροτήθη ἐκ μόνων τῶν ὑπογραφασῶν τὴν παρисиανὴν συνθήκην δυνάμεων, ἀποκλεισθείσης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διπλωματία ἠρκέσθη νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὸν βασιλέα Γεώργιον νέον ὑπουργεῖον καὶ ν' ἀναγκάσῃ αὐτὸν ν' ἀναγνωρίσῃ κατὰ θεωρίαν τὰς ἀρχὰς τοῦ διεθνοῦς δικαίου τῆς Εὐρώπης. Περὶ τῆς κυρίας ἀφορμῆς τῆς διενέξεως, περὶ τῆς Κρήτης, οὐδὲ λόγος. Ἡ ἀγωνιώδης κραυγὴ τῶν ἀτυχῶν, οἵτινες ἐπλανῶντο ἀπεργασμένοι εἰς τὰς ἀχτὰς τοῦ Σελίνου, ἢ ἀπέθνησκον τῆς πείνης ἐπὶ τῶν βράχων τῶν Σφακιῶν, ἢ τελευταία πνοὴ τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, δὲν κατώρθωσε νὰ εἰσδύσῃ ἄχρι τῆς κομφῆς παρисиανῆς αἰθούσης, ὅπου συνεδρίαζον οἱ Εὐρωπαῖοι διπλωμάται. Ἐτι ἄπαξ ἡ ἡμισέληνος ἀνεστηλώθη ἐπὶ σωροῦ ἐρείπειων καὶ χριστιανικῶν πτωμάτων.

Ε'. *)

Ἐπὶ δεκαετίαν ὀλόκληρον ἀπὸ τῆς τελευταίας ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 ἔκυψε μὲν ἡ ἡρωϊκὴ Κρήτη τὴν ὑπερήφανον κεφαλὴν αὐτῆς ὑπὸ τὸν ζυγὸν, ἀλλὰ βαρέως τοῦτον φέρουσα ἐκαραδόκει κατάλληλόν τινα εὐκαιρίαν, ἵνα ἐκ νέου διαβρῆξασα τὰ δεσμὰ ἀποδυθῇ εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως μετὰ τῆς φιλάττης μητρὸς Ἑλλάδος αἱματηρὸν ἀγῶνα.

Ὡς τοιαύτη δ' εὐκαιρία ἐθεωρήθη ἡ ἐν Ἠπειρῷ, Μακεδονίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ ἐπαναστάσις τοῦ 1887, ἥτις δυστυχῶς ἄνευ λελογισμένης τινὸς ἐνεργείας ἀρξαμένη

*) Τὸ κεφάλαιον τοῦτο προσετέθη, ἐπεξεργασθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Γενικῆς ἱστορίας Α. Πολοζοῖδου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1889, ὑπὸ τινος λογίου, εἰς ὃν ἐκφράζομεν ἀημοσίᾳ τὰς εὐχαριστίας μας.

κακὸν τέλος ἔλαβεν. Ἄλλ' ἡ δὲ αἵματος πεποτισμένη νῆσος οὐδόλως ἀπεθαρρύνθη ἐκ τῆς τοιαύτης λυπηρᾶς ἐκβάσεως τῆς ἀνά τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον ἐπαναστάσεως. Ἐξ ἐναντίας δ' εὐθὺς προέβη εἰς ἐνόπλους διαδηλώσεις καὶ ἀψιμαχίας, τὰ συνήθη προκαταρκτικὰ βήματα ἐν πάσῃ ἐπαναστάσει. Γενομένης δὲ γενικῆς συνελεύσεως τῶν Κρητῶν τῇ 21 Ἰουνίου 1878 ἐστάλη κατὰ κοινὴν ἀπόφασιν ψήφισμα τῇ Ὀθωμανικῇ κυβερνήσει, δι' οὗ ἐζητοῦντο τὰ ἑξῆς· α') πολίτευμα πληρεξουσιάζον αὐτονομίας καὶ αὐτοδιοικήσεως· β') ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας νὰ ἐκλέγηται ὑπὸ τοῦ λαοῦ· γ') Ἡ Κρήτη νὰ πληρώνη τῇ Πύλῃ 500 χιλ. γρόσια κατ' ἔτος ὡς φόρον καὶ δ') ἐγγύησις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ἀνωτέρω.

Κατὰ τὴν πατροπαράδοτον συνθήθειαν ἡ ὑψηλὴ Πύλη ἀνέβαλλεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὰ αἰτήματα ταῦτα, μετὰ παρέλευσιν δὲ χρόνου ἀπέστειλε τὸν Ἀδοσσίδην Πασσᾶν, ὅπως ἐπιτοπίως ἐξετάσῃ τὰ πράγματα· ἀλλὰ καὶ οὗτος μεταβάς εἰς Κρήτην οὐδὲν θετικὸν μετέδωκε τοῖς Κρησὶ καὶ ἐπὶ τέλους ἀνεχώρησεν ἀπρακτος. Ἡ Κρήτη τότε, πεισθεῖσα, ὅτι ἡ ἀναβολὴ καὶ σιωπὴ τῆς Πύλης ἐσήμαινον ἀρνητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ ὑποβληθέντα αἰτήματα διέκοψε τὰς σχέσεις πρὸς αὐτὴν καὶ διὰ τῶν ξένων προξένων ἀπετάνθη πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις παρακαλοῦσα αὐτὰς νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν ἐν τῷ συγκροτηθησομένῳ συνεδρίῳ τὰ δεινοπαθήματα τοῦ χριστιανικοῦ αὐτῆς λαοῦ κατὰ τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας τοῦ 1821, 1841 καὶ 1866 ἔτους.

Ἄλλ' ὁ κακὸς καὶ βόσκανος δαίμων καὶ πάλιν ἐματαιώσε τοὺς ἥρωικοὺς ἀγῶνας τῆς μαρτυρικῆς νήσου,

τῆς ὁποίας ὁ διάπυρος καὶ μύχιος πόθος τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως καὶ πάλιν δὲν ἐξεπληρώθη, ἂν καὶ εἰς πολλὰς καταστροφὰς καὶ θυσίας ἐκ νέου ὑπεβλήθη. Μετὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἀνωτέρω ὑπομνήματος πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις αἱ σφαγαὶ καὶ οἱ ἐμπρησμοὶ μετὰ τὴν ἐκστρατείαν μάλιστα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐτέθησαν εἰς ἐνέργειαν ὑπὸ τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως. Ἀπροστάτευτα χωρία ἐλεηλατήθησαν, γυναῖκες καὶ παῖδια ἀνηλεῶς ἐσφάγησαν, ναοὶ ἐβεβηλώθησαν καὶ παντοῖα ἄλλα κακουργήματα ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου διεπράχθησαν. Ἀλλὰ τὸ φρόνημα τῶν ἀκαμάτων τέκνων τῆς Κρήτης οὐδόλως κατεβλήθη ἕνεκα τῶν τερατοουργημάτων, ἅτινα ἐξετελοῦντο ὑπὸ τοῦ βαρβάρου στρατοῦ κατὰ τῶν ἀθώων καὶ ἀόπλων πλασμάτων. Ἐξ ἐναντίας δὲ μετὰ τὰ τοιαῦτα θειοπαθήματα ἀνεβρίπισθη ἔτι μᾶλλον τὸ θάρρος ὑπὸ τῶν κατὰ διαφόρους τόπους ὀπλιταρχῶν, οἵτινες διὰ τῶν πατριωτικῶν καὶ ἀγνοῦ τῆς ἐλευθερίας πυρὸς μεστῶν πρόκηρύξεων παρώτρυνον αὐτοὺς ἐπὶ τὸν περὶ τῶν ὄλων ἀγῶνα.

Ἐκ τῶν προκηρύξεων τούτων, ἐν αἷς ἀπεικονίζεται ζωηρῶς ὑπὸ ποίου πυρίνου ἐνθουσιασμοῦ κατείχοντο καὶ ἐνεφοροῦντο οἱ τῶν ὁρέων τῆς Κρήτης ἥρωες, κρίνομεν ἀξίαν δημοσιεύσεως ἐνταῦθα τὴν τοῦ ἀνδρείου ἀρχηγοῦ Γ. Κροκίδου. Ὁ ἀτυχῆς οὗτος ἥρωες, ὅστις ἐσχατῶς ἔκλεισε διὰ παντός τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ἔχων βαρυαλγούσαν τὴν καρδίαν, ὅτι δὲν εἶδε τοὺς ἀγῶνας τῆς πολυπαθοῦς νήσου ἐστεμμένους ὑπὸ ἐπιτυχίας, ἐδημοσίευσεν ἐν Ἐπανοχωρίῳ τοῦ Σελίνου τῇ 1-ῃ Φεβρουαρίου τὴν ἐξῆς προκήρυξιν.

« Ἀδελφοὶ συνεπαρχιωταὶ! Παρῆλθον δέκα μεγά-

λοι χρόνοι μεστοὶ πόνων καὶ βασάνων ἀνεκλαλήτων, ἀφ' ἧς ὀλεθρίας ἡμέρας ἐσβέσθησαν καὶ οἱ ὕστατοι σπινθήρες τοῦ φλογεροῦ ἡφαιστείου τῆς τελευταίας κρητικῆς ἐπαναστάσεως, ὅπερ ἐπὶ τρία δλόκληρα τυραννοκτόνα ἔτη ἐδάμβωσε τὴν Εὐρώπην σύμπασαν καὶ ἐκλόμισεν ἰσχυρῶς τὰς βάσεις τῆς μεγάλης καὶ φοβερᾶς τῶν Τούρκων αὐτοκρατορίας.— Δέκα χρόνοι, δέκα αἰῶνες μαῦροι διὰ τὸν δοῦλον, τὸν ἔξοριστον μαχητὴν, τὸν προγεγραμμένον ἥρωα, τὸν πεινῶντα εὐπατρίδην, τὸν ἔρημον στρατηλάτην. Δέκα ἀπαίσιοι χρόνοι, κατὰ τὸ διάστημα τῶν ὁποίων οὐδεμία παρῆλθε στιγμή χωρὶς νὰ ἴδῃ τὸν Κρήτα ὄνειροπολοῦντα τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ αἵματηροῦ δράματος, οὗ ἤρξαντο τόσον γενναίως οἱ πατέρες τοῦ 1821.— Ἡδὴ αἱ ὥραι τῆς σιωπῆς καὶ ταπεινώσεως τῶν ὄνειροπολημάτων καὶ βεμβασμῶν παρῆλθον καὶ τοῦ χρόνου τὸ πλήρωμά ἔφθασεν. Ἡ Ἡπειρος ἀνατινάσσεται, ἡ Θεσσαλία θραύει τὸν ζυγὸν, ἡ Μακεδονία συντριβεῖ τὰς ἀλύσεις καὶ ἡ μήτηρ Ἑλλάς ἀνοίγουσα τὰς πληγωμένας ἀγκάλας τῆς τείνει φιλοστόργως τοὺς βραχίονας πρὸς τὰ ἐγειρόμενα τέκνα τῆς.— Ἡ Κρήτη, ἡ ἥρωϊς ἡμῶν πατρίς, αὐτὴ ἡ κατέχουσα μίαν τῶν λαμπροτέρων τοῦ ἑλληνισμοῦ σελίδων, ἡ φέρουσα ἐπὶ τοῦ ὠραίου καὶ εὐγενοῦς τῆς μετώπου τ' ἀκάνθινα στέφανα ἑπτὰ ἀτυχῶν ἐπαναστάσεων, ἡ μήτηρ τῶν Καλλεργῶν καὶ Καντανολέων, ἡ γενέτειρα τοῦ Κουρμούλη καὶ τοῦ Κουμῆ ἄς ὑψωθῆ ὑπερήφανος πάλιν θραύουσα τὰ δεσμά τῆς καὶ ἄς καταπατήσῃ τὸ σσηπὸς πτώμα τοῦ ἀγρίου δυνάστου τῆς.— Σεληνιώται! σεῖς οἱ κατέχοντες μίαν τῶν περιφανεστέρων θέσεων ἐν τῇ λαμπρᾷ ἱστορίᾳ τῆς Κρήτης, σεῖς, τῶν ὁποίων ὄν ἐξηράνθη εἰσέτι τὸ αἷμα, ὅπερ ἔβαψε τὰ λευκά

σας ὄρη, σεις, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα διατρέχει τὴν ὀφλήιον περιλαμπές, ἔνδοξον καὶ μέγαλον, σεις, γενναῖοι μαχηταί, ἐγερθῆτε καὶ ἀνασπάσατε ἐκ τῆς θήκης τὴν γηραιάν λεπίδα κατοπτρίζοντες ἐντὸς αὐτῆς στυλβούσης ἤδη καὶ πάλιν ἀκτινοβόλου τὸ μεγαλεῖον τῆς ἐνόπλου πατρίδος· δώσατε τὸ τελευταῖον τοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς φιλοπατρίας δαίμα πρὸς τὴν μεγάλην Εὐρώπην καὶ ζητήσατε παρ' αὐτῆς τὴν ἐλευθερίαν σας, ἀποδεικνύοντες ὅτι εἴσθε ὑπεράξιοι αὐτῆς. Ἄλλ' ἢ ἐλευθερία ἀποκτᾶται μὲ αἷμα πολὺ καὶ κινδύνους μεγάλους καὶ μόχθους ἀτρότους καὶ ἀγῶνας Τιτάνων. Ἄλλ' ἢ Ἐλευθερία εἶνε θεότης, ἥτις ἐγκελποῦται τὸν λάτρην τῆς αἰμοσταγῆς, ἀλλ' ἀκατάβλητον, μάρτυρα, ἀλλὰ ἥρωα, ἐξηντλημένον, ἀλλ' ὑπερήφανον. Σεληνωῖτα! ἐνθυμηθῆτε τοὺς ἐνδόξους καὶ περικλεεῖς πατέρας ἡμῶν, τοὺς ἥρωας τοῦ 1821. Ἐνθυμηθῆτε τὰ εὐγενῆ θύματα τοῦ 1866, τοὺς ἀδελφούς, τοὺς φίλους, τοὺς συντρόφους ἡμῶν, ὧν σήπονται εἰσέτι ἄταφα εἰς ἄγνωστα ἐδάφη τὰ ἠγιασμένα κόκκαλα, εἰς φάραγγας ἀπροσίτους καὶ σκοτεινὰ σπήλαια. Ἐκείνους, μετὰ τῶν ὁποίων χθές ἔτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ συνεπολεμήσατε προμαχῶνος, τῶν ἰδίων ἐμφορούμενοι ἰδεῶν, ὑπὸ τῶν ἰδίων θερμαινόμενοι παθημάτων, καὶ ὧν αἱ αἰμοβαφεῖς σκιαὶ προβάλλουσαι ἐκάστην νύκτα ἐκ τοῦ ὕψους τῶν ἀστρῶν βουνῶν καλοῦσιν ἡμᾶς οἰμώζουσαι ἐκδικητάς.—Σεληνωῖτα! τὰ μαρτύρια, αἱ βάσανοι καὶ τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου πράκνεται ἡμῖν σήμερον πάλιν. Ἐγερθῆτε καὶ βαδίσατε τὴν γνωστὴν σας ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὰ ὕψη τῶν ἀθανάτων. Φθάσατε ἐκεῖ λουόμενοι εἰς τὸν ἰδρώτα καὶ τὸ αἷμα καὶ στήτε ἀνακράζοντες πρὸς τὴν γηραιάν Εὐρώπην: «Δυνατοὶ τῆς γῆς, ἴδετε καὶ πιστεύσατε.»

Ναί, θὰ θέσωσιν οἱ ἄπιστοι τὸν δάκτυλον ἐπὶ τοῦ τύπου τῶν ἤλων καὶ θὰ ἴδωσι καὶ θὰ πιστεύσωσι. Καὶ τότε, — θταν ἡ σεμνὴ ἡμῶν ἡρώς, ἡ ὠραία, ἡ γλυκεία, ἡ πολυπαθὴς ἡμῶν πατρίς Κρήτη ζητήσῃ τὴν ὀφειλομένην δικαιοσύνην καὶ εἶπη: « Ἀποκηρύττω τὴν βάρβαρον τοῦ σουλτάνου δυναστείαν καὶ κηρύττω ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων τὴν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἔνωσιν. » — Αἴ! τότε ἡ Εὐρώπη, ἡ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ δικαίου ὑπέρμαχος θὰ εἶπη δακρύουσα: « Ὑπαγε τέλος, πολυστένακτος κόρη, ἢ ἀναπαυθῆς ἐπὶ τῶν κόλπων ἐκείνης, ὑπὲρ ἧς ἔχυσας σταγόνα πρὸς σταγόνα τὸ πολύτιμον τῆς μεγάλης καρδίας σου αἷμα. » — Ἄς ὑψωθῇ καὶ πάλιν σήμερον ἡ ἱερὰ κυανόλευκος σημαία τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν μας ὄρεων, καὶ ἄς σκεπάσῃ ὑπὸ τῆς ἐλευθερίας αὔρας τῆς πτυχᾶς τῆς τοῦ ἐλευθέρου τοῦ Σελίνου πολεμιστᾶς ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ μαρτυρικοῦ σταυροῦ μας, ὅστις λάμπει ὑπεράνω αὐτῆς ἀκτινοβόλους σκορπιζῶν ἐλπίδας. — Σεληνιῶται! Ζήτω ἡ ἐλευθερία! Ζήτω ἡ μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἔνωσις τῆς Κρήτης! »

Ἄλλὰ κρίμασιν, οἷς εἶδε Κύριος, οὔτε οἱ πλήρεις πατριωτικοῦ πυρὸς λόγοι τῶν ὀπλαρχηγῶν οὔτε αἱ ἡρωϊκαὶ πράξεις καὶ θυσίαι τῶν ἐπαναστατῶν ἔφερον τὸ ποθοῦμενον ἀποτέλεσμα. Διότι ἐν τῷ ἐν Βερολίῳ ὡς γνωστὸν, τῇ 1-ῃ Ἰουνίου 1878 συνελθόντι εὐρωπαϊκῷ συνεδρίῳ ἀπεφασίσθη μὲν ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ μέρους τῆς Ἠπείρου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἡ ἐν τῷ αἵματι ζυμωθείσα Κρήτη ἀφέθη καὶ πάλιν ἔρμαιον εἰς τὴν ἀγρίαν ἐκδίκησιν τῶν βαρβάρων. Οὕτω λοιπὸν ἐκ νέου ἡ ἡρωϊκὴ νῆσος ἠναγκάσθη νὰ ὑποκύψῃ ὑπὸ τὸν ζυγόν.

Ἄλλ' ὅσῳ εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ ἥλιος ἐν τῷ κόσμῳ τοῦτω ἄρχεται ἀπ' ἀνατολῶν φωτίζων τὴν γῆν μας, τόσῳ ἐπίσης εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ κρητικὸς λαὸς οὐδέποτε θέλει νὰ ἡσυχάσῃ, μέχρις οὔ ἐνωθῆ μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, μεθ' ἧς δι' ἀρρήκτων δεσμῶν συνδέεται. Μετὰ τὴν ἐπὶ εὐλόκληρον δεκαστίαν καταθλιπτικὴν διοίκησιν, καθ' ἣν τὰ διὰ τοῦ 23 ἄρθρου τῆς Βερολινείου συνθήκης χορηγηθέντα προνόμια ἔμειναν νεκρὰ ἐπὶ ἐπισήμου χάρτου γράμματα, ἐδράξατο ἡ ἡρωϊκὴ τῶν νήσων τῆς πρώτης καὶ πάλιν εὐκαιρίας πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ βαρβαρικοῦ ζυγοῦ. Ἡ συγγένεια τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς κραταιᾶς Γερμανίας, ἡ πριγκίπισσα Σοφία — ὄνομα γλυκύτατον συγκινοῦν παντὸς Ἕλληνας τὴν καρδίαν, γενομένη σύζυγος τοῦ διαδόχου τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου Κωνσταντίνου — εἰς τὸ ἱστορικώτατον τοῦ ὁποίου ὄνομα πᾶς γνήσιος Ἕλληνας ὀμνύει προσδοκῶν τὴν ἀναγέννησιν τοῦ πολυπαθοῦς ἔθνους —, ὁ συνδυασμὸς οὗτος ἐθεωρήθη ἐν Κρήτῃ ἄριστος οἰωνός, ὅπως ἐκ νέου ἐκδηλωθῆ ὁ αἰώνιος καὶ μόνος αὐτῆς πόθος, ὑφ' οὗ ἀπ' αἰώνων κατατρύχεται ἐνδομύχως ἡ ἡρωϊκωτάτη τῶν νήσων.

Τοῖς πᾶσι τυγχάνει γνωστόν, ὅτι καθ' ὃν χρόνον ἐν Ἀθήναις ἐτελοῦντο οἱ γάμοι τοῦ πρώτου Ἑλληνος βασιλοπαιδὸς μετὰ τῆς ἀδελφῆς τοῦ γερμανοῦ αυτοκράτορος, ἐν Κρήτῃ τὰ ἐπὶ προσδοκίᾳ αἰαίου μέλλοντος δάκρυα χαρᾶς ἐμιγνύοντο μετὰ τοῦ αἵματος, ὅπερ καὶ πάλιν ἤρξατο ποταμηδὸν χυνόμενον. Ἄν καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, πρωθυπουργοῦντος τοῦ κ. Χαρ. Τρικούπη, ἐκ τῶν προτέρων ἐκηρύχθη ἐναντία παντὸς κινήματος, μὴ θεωροῦσα κατάλληλον τὴν εὐκαιρίαν, ἂν

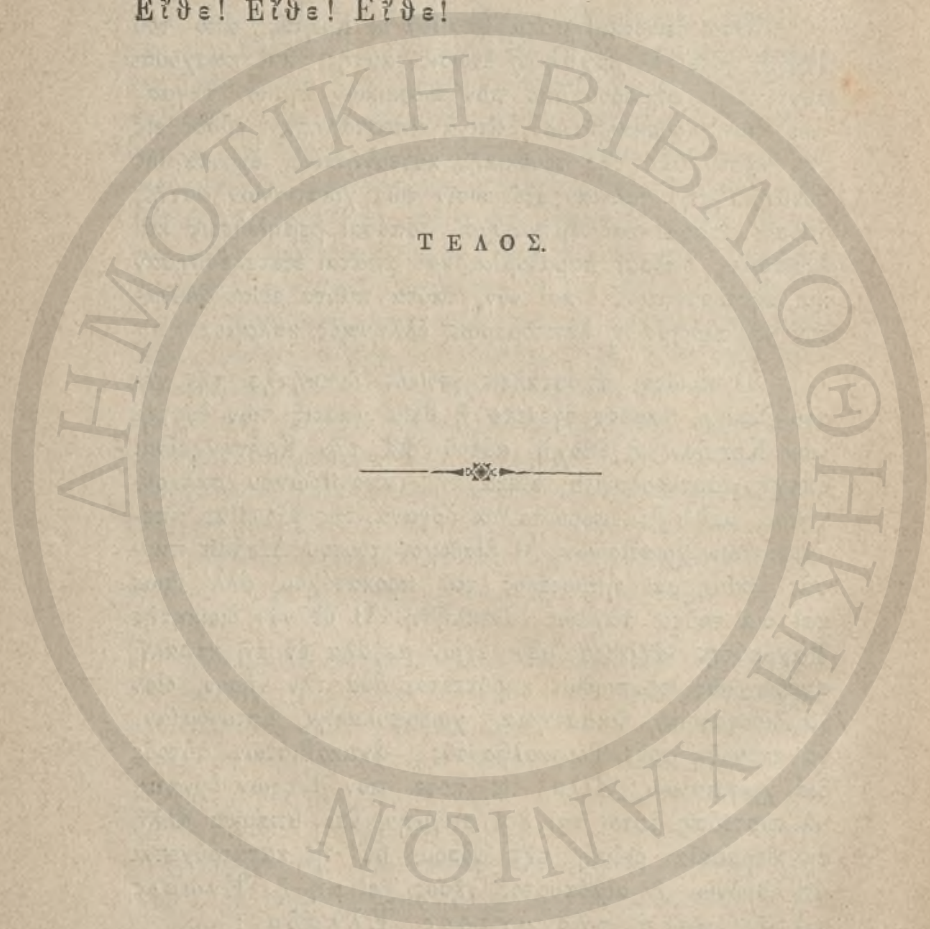
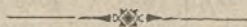
καὶ ἡ βίωσις κυβερνήσις συνεβούλευσεν ἡσυχίαν καὶ εἰρήνην, ἐν Κρήτῃ ἐν τούτοις ἐκηρύχθη ἐκ νέου ἡ ἔνωσις αὐτῆς μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος.

Ὅσα δεινοπαθήματα ἔπαθον οἱ Κρήτες ἀπὸ τοῦ 1889, ὅτε ἐκηρύχθη ἡ ἔνωσις αὐτῆς, καὶ πάσχουσι μέχρι τῆς σήμερον ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀγρίων ταγμάτων τῶν Τουρκαλβανῶν, ἅτινα ἀπεστάλησαν εὐθὺς εἰς τὴν νῆσον ὑπὸ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἔχοντα ὡς σύνθημα τὴν τελείαν ἐξόντωσιν τῶν χριστιανῶν αὐτῆς, ὀπόσαι σφαγαὶ καὶ ἐμπρησμοί, ὀπόσαι βεβηλώσεις καὶ ἐχθισμοί, ὀπόσαι παρανομίαι καὶ ἀπάται ἐξετελέσθησαν καὶ ἐκτελοῦνται ἔτι καὶ νῦν, ταῦτα πάντα εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψῃ λεπτομερῶς ἑλληνικὸς κάλαμος...

Ὁ πρῶτος ἀποσταλεὶς γενικὸς διοικητὴς τῆς νήσου Σακῆρ πασσᾶς ἐγένετο ἡ θεία μάστιξ τῶν δυστήνων Κρητῶν· ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ διὰ τὴν Κρήτην εἶναι ἐποχὴ μαρτυρολογίου, ἕνεκα τῆς ἀπανθρώπου σκληρότητος, μεθ' ἧς ἐφέροντο τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας ἀπέναντι τῶν χριστιανῶν. Ὁ διάδοχος τούτου Δζεβᾶπ πασσᾶς ἐφάνη μὲν ἡπίωτερος τοῦ προκατόχου, ἀλλ' ἴσως καὶ διὰ τοῦτο ταχέως ἀνεκλήθη. Ὁ δὲ νῦν διοικητὴς Μαχμούτης ἀφίκετο μὲν ἔχων μεγάλα ἐν τῇ κεφαλῇ σχέδια, ὡς πομπωδῶς κηρύττεται ἀνά τὴν νῆσον, οἷον νὰ διοργανώσῃ δικαστήρια, χωροφυλακίαν, ἀστυνομίαν, νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Τουρκαλβανούς, ἀντικαθιστῶν αὐτοὺς διὰ χριστιανῶν, ἀλλὰ τίς ποτε τῶν θνητῶν δύναται νὰ πιστεύσῃ, ἔστω καὶ ἐπὶ στιγμὴν, ὅτι ὑπάρχει ἄλλη τις θεραπεία ριζικὴ τῆς νόσου, ὑφ' ἧς κατατρώχεται ἀπ' αἰώνων ἡ αἰμόφυρτος νῆσος, εἰ μὴ ἡ Ἐνωσις αὐτῆς μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος;

Εἶθε οἱ νῦν ἀγῶνες καὶ αἱ νέαι δοκιμασίαι τῆς
ἡρωικῆς Κρήτης νὰ συντελέσωσιν εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ
ἱερωτάτου καὶ δικαιοτάτου τούτου πανελληνίου πόθου!
Εἶθε! Εἶθε! Εἶθε!

Τ Ε Λ Ο Σ.



ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΤΩΝ ΑΞΙΟΤΙΜΩΝ Κ. Κ. ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ.

Σωμ.	Σωμ.	Σωμ.
'Αρχιμανδρίτης Γεράσιμος, Μόσχας	Γιάννης Ι. Π.	'Ιωσήφ 'Ιερομοναχός
'Αμπαρζάκης Κ.	Γεωπέτρογλους	'Ιωάννου Μιχ.
'Αϊδίνης 'Ιπ.	Γιάννης Κωνστ.	Κουφουδάκης Περ.
'Αλεξάντης Κ.Ε.	Γεωργιάδης Δ.	Κουφουδάκης Π.
Αλιμηνοςъ	Γαρμπής Α.	Καραγιαννόπουλος Π.
'Αθανασιάδης 'Αθ.	Γεωργιάδης Δ.	Καλογερόπουλος Νικ.
'Αμουζιλής Π.	Γαρμπής Α. Νικολάεφ	Κοτσάνης Εδωρχ.
'Αλαχούζος Γ.	Γεωργιάδης Ι. Α.	Κάκαρης Γ.
'Ανατολίτωφ Ζαχ.	Γαλιάνης Δ.	Κουκουράκης Γ.
'Αλεξιάδης Γ.	Γέννης Γ.	Κοντορούπης 'Ελ.
'Αντιναϊάκης Γ. Α.	Δώριζας Ν.	Κουρτζάνοφ
'Αντόπας Εδωχ.	Δανούσης Γ. Ν.	Κούππας Ι.
'Αντίπας Κ.	Δανάκος Γ.	Κοπριώτης Χ.
'Αεράκης Γ.	Δρόσος Σακέλ.	Καστέλης
'Ανδρέου Δημ. Χ.	Δε-Μοθάς Ζ.	Κούμβας Δ. Γ.
'Αρονιάν Διράν	Δημητριάδης Α.	Καριτσής 'Ανδρ.
Βεκέρογλους Χρ. Ι.	Δομένικος Β.	Κορχατζής Ι.
Βακούλης Δ.	Δημητρίου 'Αναστ.	Κωστάκης Διον.
Βαρβατζανίδης Ι. Δ.	2 Διονυσιάδης Φώτης	Καπελλάς Μ.
Βανδώρος Α.	Διαμαντίδης Χ.	Κωντοβρης Γ. Ι.
Βλαχόπουλος Ι.	Δραγάτση Ι.	Κορνιλιός Σπυρ.
Владовичъ С.	Δρακούλης Α.	Καλλέργης Κλ.
Βασιλάτος 'Ανδρ.	Διαμαντόπουλος 'Επαμ.	Κόβας Σταμ.
Βοθρώντος Γερ.	Δόσκοουνόγλους Δημ.	Καβίρης Στ.
Βαλεντής Εδωχ.	Διαμαντόπουλος Κωσ.	Καρπίσης 'Ανδρ.
Βαλασαμάκης Ν. Ι.	Δαφνοπατίδης Θ.	Κονδύλης Σπ.
Βαρδαράκης Β.	'Εδαγγελινού 'Ειρήνη	Κοροκουμέλης Δ.
Βαρδαράκης Γ.	'Επιμενίδης Κ.	Κωνσταντινίδης Γεωργ.
Βαρδαράκης Ε.	'Ελευθερίου Γεωρ.	Κοτσαρός Γ.
Βυλλίδου Ι. Α.	Ζούλιας Θ.	Καμπιτζής Δ.
Βασιλειάδης Μ.	Зеленскииъ Ф.	Καμπιτζής 'Ανδρέας
Βασιλειάδης Κ.	Θεοφάνης Ιερύμ.	Καλαναρχόπουλος Κ.
Βαλασαμάκης Χαρτ.	Θεόδωρος Ντελή 'Αδα- νασίου	Κομποθέκρας Δ.
Βαλιανάτος Γ.	'Ιγγλέσσης Μαρ.	Κορωνιάδης Ε.
Βλασιόπουλος Π. Κ.	'Ιγγλέσσης Π.	Κιάκας Δημ.
Βρουγιάνης Στ.	'Ιγγλέσσης Μ. Γ.	Καφετζόπουλος
Γαρόφαλος Δημ.	'Ιωαννίδης Περ.	Καβαρίας Γρ.
Γαρμπής Γ.	'Ιγγλέσσης Α. Δ.	Κανάκης Π.
Γιακουμάκης Β. Ι.	2 'Ιερήμεγκος Π.	Λοβέρδος Χ.
Γιοσιπύδης	'Ιωάννης Α. Μηχαήλ	Λαπάκης Σπυρ.
		Λασκαριδής Χ.

Λικιαρόπουλος 'Αρ.
 Λικιαρόπουλος Λ.
 Λαμπάκης Χ.
 Λιτσιανίδης Ιωαν.
 Λεόντιος 'Ιεροδ. Μόσχας
 Λαλαδόπουλος Χρ.
 Λαλαδόπουλος Θεοδ.
 Μαζαράκης Β. Δ.
 Μελανδίνης Ε. Ι.
 Μαργέλης Δ.
 Ματιάτος Α. Π.
 Μεδενίτης Ν. Α.
 Μανασής Κ. Π.
 Μπαράκης Ι.
 Μπιλλίρης Δ.
 Μανουσούδακης Ι.
 Μιτζοτάκης Ν.
 Μαϊλακάκης Ν.
 Μεταξάς Κ. Ν.
 Ματαράγκας Σπυρ.
 Μαγουλάς Διον.
 Μαγουλάς Κ.
 Μανωλέσος 'Ιοκ.
 Μανωλάκης 'Αρ.
 Μοῦς Μοῦς Σίμων
 Μιχέσης Π. Δ.
 Μιχέσης Δ. Θ.
 Μορογιάννης Γ. Γ.
 Μουζάκης Ποθ.
 Μουσουδάκης 'Ιωαν.
 Μαυρομμάτης Στεφ.
 Νεόφυτος Εδαγ.
 Νεόφυτος Χρ.

Στοιμ.

Νεκτάριος μοναχός
 Νέννος Θεοδόσιος
 Ξυδιάς Σπ. Ε.
 Περάκης Ν. Γ.
 Πανάς Ε.
 Παπανικολής 'Ιωαν.
 Πιεράτος Γεωργ.
 Ποταμιάνος Σπυρ.
 Πρετεντέρης 'Αριστ.
 Πεγάνης Δ.
 4 Πεταλάς Ν.
 Πετεινός Γεωργ.
 Πετεινός Γ.
 Προεστώς 'Ηλίας
 4 Παπαδόπουλος Ν. Δ.
 Παράσωφ Γεωργ. Φ.
 2 Πεταλοδής 'Ιωαν.
 Παπαδάκης Ι. Γ.
 Πεταλός Παναγής
 Παπιολάκη Ε.
 Πενόβελος Α.
 Πέππας Κωνστ.
 'Ραζής Ε. Α.
 'Ραζής Ε. Β.
 'Ρωσσοσ 'Ιωαν.
 'Ραλλης Σταυρος
 'Ράλλης Δ.
 'Ραφαήλ Ρ.
 'Ρεβίδης Π.
 'Ροῖδης 'Αχ.
 'Ρούσος Μιχαήλ
 Σαρσέντης 'Ηλ.
 Σαρσέντης Λ.

Στοιμ.

Στραβάλεμος
 Σταματελάτος Γεωργ.
 Σταματελάτος Νικ.
 Σικελινός 'Ιακ.
 Σταύρακας Ρ.
 2 Σέρρας Πολ. Π.
 Σβορώνος 'Ανδρ. Κ.
 Συροπινάς Β. Ι.
 Σιγάλλας 'Αντ.
 Σιδεριμ Ι.
 2 Σαΐτης Γεωργ.
 Σεβαστόπουλος Α. Γ.
 Σκαριανός Ι.
 Σομελλίδης Θεμ.
 Τανάζης Κ.
 Τρωϊάνος Χ.
 Ταξόπουλος Κ.
 2 Τσιριγος Ζαννής
 Τραυλός Σωκρ.
 Τομαζάτος Γερμ.
 Τσομπινας Κωνστ.
 2 Ταβανιώτης Χρήστος
 Τζάκωνας
 Φραγκόπουλος Ζησ.
 Φιλάτωφ Χ. Ι.
 Φιλιππάκης Ξεν.
 Φραγκίσκος Δημ.
 2 Χαλικιόπουλος 'Ερ. Ν.
 Χρυσόστομος Ζακινθίνος
 Χρυσολόβρης Μ.
 Χαλιώτης Γερμ.
 2 Χρηστοδούλου Ζαχ.
 Χωραφάς Σπυρ.

Στοιμ.

2

2





